
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Μ. Παπαθωμόπουλος, *Βίβλος Ξάνθου φιλοσόφου και Αισώπου δούλου αὐτοῦ περὶ τῆς ἀναστροφῆς Αἰσώπου*. Κριτική ἔκδοση με Εἰσαγωγὴ και Μετάφραση, Αθήνα 2010, Ἐκδόσεις «Ἀλήθεια», σελ. 241 + 7 εἰκόνες.

Ὁ λεγόμενος *Βίος του Αἰσώπου* εἶναι κείμενο ἀκρως γοητευτικό. Ὅποιος καταπιασθεῖ μια φορά με αὐτό μένει για πάντα αιχμάλωτός του και συχνὰ πυκνὰ αισθάνεται τον πειρασμό να ασχοληθεῖ ξανά μαζί του. Ὁ αείμνηστος ομότιμος καθηγητῆς Μανόλης Παπαθωμόπουλος (στο ἐξῆς συγγρ.) εἶχε επανειλημμένα στρέψει την προσοχή του σε αὐτό το ἔργο. Το 1990 ἐξέδωσε για πρώτη φορά την παραλλαγή G, την εκτενέστερη ἀπὸ τις σωζόμενες ἐκδοχές του *Βίου*, που εἶναι συγχρόνως η πιο σπαρταριστή ἀπὸ γλωσσική ἀποψη και κατά πάσα πιθανότητα η πλησιέστερη προς το χαμένο πρωτότυπο. Τῆς ἐκδοσης αὐτῆς εἶχε προηγηθεῖ ἕνα συνοδευτικό βιβλίο με παρατηρήσεις πάνω στο κείμενο του *Βίου* και στην αποκατάστασή του.¹ Ακολούθησαν το 1999 οι ἐκδόσεις τῆς παραλλαγῆς W και ορισμένων νεοελληνικῶν δημῶδων παραλλαγῶν του ἔργου. Τώρα, μετὰ εἴκοσι ἔτη, ο συγγρ. ξαναγυρίζει στο κείμενο τῆς παραλλαγῆς G και προσφέρει αναθεωρημένη ἐκδοσή του, λαμβάνοντας υπόψη την πρόοδο και τα πορίσματα τῆς διεθνούς ἐρευνας στο διάστημα που μεσολάβησε. Η κριτική ἐκδοση του κειμένου συνοδεύεται ἀπὸ μέτριας ἐκτασης εἰσαγωγὴ και ἀπὸ μετάφραση στα νέα ελληνικά.

Στην εἰσαγωγὴ (σ. 13-60) ο συγγρ. ἐξετάζει, χωρίς ιδιαίτερη συστηματικότητα, μια σειρά ἀπὸ θέματα σχετικά με τον *Βίο του Αἰσώπου*, την παράδοσή του και τη λογοτεχνική του υπόσταση. Εἰδικότερα, επιχειρεῖ να προσδιορίσει το λογοτεχνικό εἶδος στο οποίο ανήκει ο *Βίος*, ἕνα ἰδιάζον δημιούργημα μεταξύ βιογραφίας και μυθιστορίας. Επισκοπεῖ τις μαρτυρίες σχετικά με τον Αἰσώπο ως ιστορικό πρόσωπο και την ἀνάπτυξη θρύλων γύρω ἀπὸ τη μορφή του, με τις σταδιακές προσθήκες μυθοπλαστικῶν στοιχείων στον ιστορικό πυρήνα. Συνοψίζει το περιεχόμενο του *Βίου* και ἀναλύει τη δομή του, ακολουθώντας κυρίως τις ἀπόψεις του N. Holzberg ως προς το αφηγηματικό σχέδιο του ἔργου και τις οργανωτικές αρχές που διέπουν την κατασκευὴ του (τριπλή ἐπανάληψη των βασικῶν μοτίβων, ἐναλλαγὴ μεταξύ διαφορετικῶν τύπων λόγου του Αἰσώπου). Προσπαθεῖ να ἀναγάγει τον πρωταρχικό πυρήνα

---

1. M. Papatthomopoulos, *Aesopus Revisitatus. Recherches sur le texte des Vies ésopiques*, τ. 1: *La critique textuelle*, Ἰωάννινα 1989.

του έργου σε μια παλαιότερη, πιθανώς γραπτή βιογραφική διήγηση περί Αισώπου, η οποία συντέθηκε κατά τον 6ο ή 5ο αι. π.Χ. Απαριθμεί τις σωζόμενες παραλλαγές του έργου (G, W, Πλανούδεια, παπυρικά αποσπάσματα) και περιγράφει με συντομία τις μεταξύ τους σχέσεις και διαφορές. Συζητεί τη χρονολόγηση του πρωτότυπου κειμένου του *Βίου* (γύρω στον 1ο ή 2ο αι. μ.Χ.) και τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τον τόπο προέλευσής του (Αίγυπτος ή Μέση Ανατολή). Σχολιάζει ακόμη σημαντικά θέματα που κατέχουν κεντρική θέση στο έργο, όπως η ασχήμια του πρωταγωνιστή, οι φιλοσοφικές ιδέες που απηχούνται στο κείμενο (ιδίως Κυνικές και Σωκρατικές), η σχέση του Αισώπου με τους θεούς που παίρνουν μέρος στην ιστορία του (Ίσιδα και Απόλλωνα), το ερωτικό στοιχείο ορισμένων επεισοδίων, και η σχέση του *Βίου* με την κωμωδία. Πραγματεύεται επίσης τη μεταγενέστερη διάδοση και πρόσληψη του *Βίου* σε Δύση και Ανατολή. Τέλος, αφιερώνει μεγάλο τμήμα της εισαγωγής για να εξετάσει τη γλώσσα της παραλλαγής G – μια χυμώδη λαϊκή μορφή της Κοινής με πολλά στοιχεία από τον προφορικό λόγο. Σε αυτό το τμήμα ο συγγρ. ακολουθεί κυρίως τη μελέτη της W. H. Hostetter² και με βάση αυτήν επισκοπεί τα γλωσσικά χαρακτηριστικά του κειμένου σε όλα τα επίπεδα (φωνητική και ορθογραφία, μορφολογία, σύνταξη, λεξιλόγιο).

Η εισαγωγή είναι το πιο αδύναμο μέρος του βιβλίου. Δεν περιέχει τίποτε καινούργιο: ο συγγρ. συνοψίζει απλώς τις απόψεις προγενέστερων μελετητών σχετικά με τα διάφορα ζητήματα που πραγματεύεται, ενίοτε με μάλλον άτακτο τρόπο. Επιπλέον, υπάρχουν ελλείψεις σε πολλά σημεία: η κάλυψη των εξεταζόμενων θεμάτων είναι συχνά πλημμελής και η συζήτηση τους υπερβολικά λακωνική, αφήνοντας αναπάντητα ερωτήματα στον αναγνώστη. Περιορίζομαι εδώ να επισημάνω δύο χτυπητά παραδείγματα:

Επιχειρώντας να προσδιορίσει το λογοτεχνικό είδος του *Βίου*, ο συγγρ. τον συσχετίζει με ένα άλλο αφήγημα της αρχαιότητας, τη *Μυθιστορία του Αλέξανδρου*, με την οποία ο *Βίος* μοιράζεται όντως κοινά γνωρίσματα, όπως η χαλαρή επεισοδιακή αφήγηση των πράξεων του κεντρικού ήρωα και η «ανοιχτή» παράδοση, με παράλληλη κυκλοφορία διαφορετικών παραλλαγών (σσ. 13-16). Ο συγγρ. όμως λησμονεί μια άλλη κατηγορία έργων συγκρίσιμων με τα παραπάνω κείμενα: τις αρχαίες βιογραφίες του Ομήρου, όπως ο λεγόμενος *Ηροδότειος Βίος* και ο *Αγών Ομήρου και Ησιόδου*. Αυτές οι βιογραφίες χαρακτηρίζονται επίσης από χαλαρή επεισοδιακή έκθεση των πράξεων του πρωταγωνιστή, ο οποίος είναι και εδώ ένας «ήρωας του πνεύματος», σαν τον Αίσωπο. Στο ίδιο πλαίσιο θα μπορούσαν να μνημονευθούν και άλλα έργα με παρόμοια επεισοδιακή δομή, π.χ. το χιουμοριστικό αφήγημα *Λούκιος ή Όνος*, που παρακολουθεί και αυτό τις περιπέτειες ενός αντήρωα, ή η λατινική *Historia Apollonii regis Tyri*, η οποία χαρακτηρίζεται από

2. W. H. Hostetter, *A Linguistic Study of the Vulgar Greek Life of Aesop*, διδ. διατριβή, Urbana 1955.

«ανοιχτή» παράδοση με πολλές παραλλαγές, σαν τον *Βίο του Αισώπου*. Αν ο συγγρ. συνεξέταζε όλα αυτά τα έργα, θα μπορούσε να καταλήξει σε γόνιμο προβληματισμό γύρω από τα κοινά γνωρίσματά τους, τη χρονική τους σύμπτωση (όλα ανήκουν στους αυτοκρατορικούς χρόνους) και το είδος του λογοτεχνικού φαινομένου που εκπροσωπούν. Δυστυχώς ο συγγρ. φαίνεται να αγνοεί το θεμελιώδες σχετικό δοκίμιο του D. Konstan, ο οποίος συζήτησε τα εν λόγω έργα, περιέγραψε τις κοινές βασικές αρχές της κατασκευής τους (επίδειξη της οξύνοιας ή πονηριάς του ήρωα μέσα από μια σειρά ανεκδοτολογικών περιστατικών, τα οποία δένονται χαλαρά μεταξύ τους σε επεισοδιακή αφήγηση, και θρίαμβος του ήρωα επί των αντιπάλων του χάρη στον επιδέξιο χειρισμό και έλεγχο της γλώσσας) και τα κατέταξε σε ιδιαίτερη λογοτεχνική κατηγορία, αποκαλώντας τα «ανοιχτά κείμενα» (open texts).³

Ανάλογα, όταν προσπαθεί να αναγάγει τον αρχικό πυρήνα του *Βίου* σε μια αφήγηση του 6ου ή 5ου αι. π.Χ. (σσ. 29-30), ο συγγρ. δεν αποσαφηνίζει τι θα μπορούσε να περιλαμβάνει ο πυρήνας αυτός από άποψη αφηγηματικού υλικού. Ο αναγνώστης χρειάζεται να ανατρέξει πίσω στο κεφάλαιο το σχετικό με την ιστορικότητα του Αισώπου (σσ. 16-19) για να εξακριβώσει τι πληροφορίες δίνουν για τον Αίσωπο οι αρχαιότερες ελληνικές πηγές και να σχηματίσει έτσι από μόνος του μια ιδέα για τις σχετικές παραδόσεις που κυκλοφορούσαν κατά τον 5ο αιώνα. Το μόνο στοιχείο που αποδίδει ρητά ο συγγρ. στον πρώιμο πυρήνα του *Βίου* είναι η αντίθεση μεταξύ Αισώπου και Ξάνθου. Όπως όμως έδειξαν οι έρευνες των N. Holzberg και T. Hägg, τα επεισόδια με τον Αίσωπο και τον Ξάνθο, τουλάχιστον στη μορφή που τα γνωρίζουμε από τον *Βίο*, φέρουν εμφανείς επιδράσεις από τη Νέα Κωμωδία και την εκλαϊκευμένη Κυνική φιλοσοφία και προϋποθέτουν τον πολιτισμό και την εκπαίδευση του ελληνιστικού κόσμου. Γι' αυτό δεν θα μπορούσαν να έχουν διαμορφωθεί πριν από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., και κατά συνέπεια δεν είναι δυνατόν να κατάγονται από την πρώιμη βιογραφία του 6ου ή 5ου αιώνα.⁴

Εκτός αυτού, η εισαγωγή περιέχει αρκετές ανακρίβειες, εσφαλμένες πληροφορίες ή ατυχείς διατυπώσεις. Επισημαίνω εδώ μόνο τις σοβαρότερες περιπτώσεις:

Σ. 13. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Σάτυρος παραλλήλιζε τους βίους του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, με τον τρόπο με τον οποίο ο Πλούταρχος αργότερα παραλλήλιζε τους βίους Ελλήνων και Ρωμαίων. Ο Σάτυρος είχε απλώς ομαδοποιήσει τις βιογραφίες του κατά θεματικές κατηγορίες, ανάλογα με τη δραστηριότητα των βιογραφούμενων προσώπων (τραγικοί ποιητές, φιλόσοφοι, πολιτικοί, βασιλείς κτλ.).⁵

3. D. Konstan, «The *Alexander Romance*: The Cunning of the Open Text», *Lexis* 16 (1998) 123-138.

4. Βλ. N. Holzberg, «Der Äsop-Roman. Eine strukturanalytische Interpretation», στο N. Holzberg (επιμ.), *Der Äsop-Roman. Motivgeschichte und Erzählstruktur*, Τυβίγγη 1992, σσ. 47-63, 72-73· T. Hägg, «A Professor and his Slave: Conventions and Values in the *Life of Aesop*», στο T. Hägg, *Parthenope. Selected Studies in Ancient Greek Fiction (1969-2004)*, Κοπεγχάγη 2004, σσ. 49-68.

5. Βλ. σχετικά S. Schorn, *Satyros aus Kallatis. Sammlung der Fragmente mit Kommentar*, Βασιλεία 2004, σσ. 17-18.

Σ. 13-14. Ο Ηρακλείδης ο Λέμβος δεν έγραψε ο ίδιος πρωτότυπες βιογραφίες αλλά απλώς συνέταξε «επιτομές», δηλαδή συντομευμένες εκδόσεις ή περιλήψεις εκτενέστερων βιογραφικών έργων που είχαν συνθέσει προγενέστεροι συγγραφείς, όπως ο Σάτυρος, ο Σωτίων και ο Έρμιππος. Ο Ρ. Οxy. 1367, τον οποίο μνημονεύει σχετικά ο συγγρ., παραδίδει ακριβώς την επιτομή που ετοίμασε ο Ηρακλείδης για μια σειρά βιογραφιών του Έρμιππου.

Σ. 14. Ο συγγρ. χαρακτηρίζει τον Βίο, όπως και τη Μυθιστορία του Αλέξανδρου, «ζέργο άνοιχτής προφορικής παράδοσης». Ο όρος «προφορικής», όμως, είναι προβληματικός εδώ, και ο συγγρ. δεν διευκρινίζει τη σημασία του. Αν εννοεί πως ο Βίος και η Μυθιστορία παραδίδονταν προφορικά, με τον τρόπο π.χ. που μεταδίδονται προφορικά τα παραμύθια ή τα λαϊκά ηρωικά έπη σε πολλούς πολιτισμούς, τότε προφανώς σφάλλει, διότι δεν υπάρχουν ενδείξεις για τέτοια προφορική παράδοση των δύο αυτών λογοτεχνικών έργων. Ο Βίος έχει, βέβαια, συντεθεί από επιμέρους αφηγήσεις που είχαν προηγουμένως αυτόνομη και ίσως σε ορισμένες περιπτώσεις προφορική παράδοση, αλλά δεν ισχύει το ίδιο για το έργο σαν σύνολο.

Σ. 14. Ο συγγρ. κατατάσσει τον Βίο και τη Μυθιστορία του Αλέξανδρου στην κατηγορία της «λαϊκής λογοτεχνίας», μαζί με τη Βατραχομουμαχία και τον Μαργίτη. Μια κατηγορία όμως που περιλαμβάνει έργα από τόσο διαφορετικά είδη (επύλλιο, ίαμβο, πεζή αφήγηση) και εποχές είναι προβληματική. Χρειαζόταν εδώ ακριβέστερος προσδιορισμός της έννοιας της «λαϊκής λογοτεχνίας» προκειμένου για την αρχαιότητα. Ο συγγρ. όφειλε να συμβουλευτεί τη σχετική μελέτη του W. Hansen, ο οποίος διέκρινε συγκεκριμένα γνωρίσματα και κριτήρια για την κατάταξη ενός έργου στην κατηγορία της «λαϊκής λογοτεχνίας». Με βάση τα κριτήρια του Hansen (απλή γλώσσα, έμφαση στο περιεχόμενο και όχι στη μορφή, άγνωστη πατρότητα, κειμενική ρευστότητα και πολλαπλότητα παραλλαγών, χαλαρή και μη οργανική δομή), η Βατραχομουμαχία και ο Μαργίτης δεν φαίνεται να ανήκουν στη λαϊκή λογοτεχνία. Αντίθετα, εντάσσονται σε αυτήν άλλα έργα λιγότερο ή περισσότερο σχετικά με τον Βίο του Αισώπου, όπως οι συλλογές των αισώπειων μύθων, ο Βίος του Σεκούνδου και ο Λούκιος ή Όνος.⁶

Σ. 18. Οι ορθές παραπομπές στον Αριστοφάνη είναι Σφήκες 1446-1448 (όχι 422) και Ειρήνη 129-130 (όχι 421).

Σ. 19. Το κείμενο γύρω από τον Αίσωπο και τον Ξάνθο που ο συγγρ. αποδίδει στον Ηρακλείδη τον Ποντικό ανήκει στην πραγματικότητα σε άλλον Ηρακλείδη, τον Λέμβο. Προέρχεται από την επιτομή των Πολιτειών του Αριστοτέλη, την οποία συνέταξε ο Ηρακλείδης ο Λέμβος τον 2ο αι. π.Χ. Ο συγγρ. αντιγράφει το κείμενο από την παμπάλαια έκδοση του V. Rose (*Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*, Λιψία 1886 – μολονότι ο συγγρ. μνημονεύει, παραπλανητικά, μόνο τη χρονολογία της ανατύπωσης, 1967). Υπάρχει όμως πιο πρόσφατη έκδοση της επιτομής του Ηρακλείδη από τον M. R. Dilts (*Heraclidis Lembi Excerpta Politiarum*, Durham 1971).

Σ. 26. Η περιγραφή του συγγρ. για την έκβαση της Διήγησης του Αχιχάρ («Όταν [ενν. ο Αχιχάρ] έπιστρέφει στη Βαβυλώνα, προσπαθεί με νοουθεσίες να

6. Βλ. W. Hansen, *Anthology of Ancient Greek Popular Literature*, Bloomington - Ινδιανάπολη 1998, σσ. xi-xxiii.

κάνει τὸν Nadan νὰ συναισθανθεῖ τὴν ἀγνωμοσύνη του. Αὐτὸς ἀπὸ τὶς τύψεις του ἀρνεῖται κάθε τροφή καὶ πεθαίνει») εἶναι εσφαλμένη. Ὁ Αχικάρ δεν επιστρέφει στη Βαβυλώνα ἀλλὰ στην Ασσυρία, που ορίζεται ως τόπος τῆς δράσης στις περισσότερες εκδοχές τῆς *Διήγησης*. Δεν νοθεύεται ἀπλῶς τὸν ἀχάριστο Ναντάν, ἀλλὰ τὸν τιμωρεῖ σκληρὰ με γερὸ ξυλοδαρμό, βαριά δεσμά, στέρηση τροφῆς καὶ ἀλλὰ βασανιστήρια, καὶ ἐπιπλέον εκφωνεῖ ἐναντίον του μια σειρά ἀπὸ φοβερὲς επικριτικὲς παραβολές. Τέλος, ὁ Ναντάν δεν πεθαίνει ἀρνούμενος νὰ πάρει τροφή, ἀλλὰ φουσκώνει σαν σάκος καὶ σκάει ἀπὸ τὸ κακὸ του (συριακὴ, ἀραβικὴ, τουρκικὴ καὶ ἀρμενικὲς εκδοχές) ἢ πεθαίνει ἀπὸ τὰ βασανιστήρια (σλαβικὴ καὶ ρουμανικὴ εκδοχή) ἢ θανατώνεται με διαταγή του βασιλιά (αιθιοπικὴ εκδοχή). Τὸ σενάριο που περιγράφει ὁ συγγρ. δεν ἀνήκει στη *Διήγηση του Αχικάρ* ἀλλὰ στὸν *Βίὸ του Αἰσώπου*: ὁ συγγραφέας του *Βίου* ἀλλάξε τὴν τιμωρία καὶ τὸ τέλος του ἀχάριστου νεαροῦ, ἀπαλείφοντας τὰ πιο σκληρὰ καὶ βίαια στοιχεία του *Αχικάρ*, γὰ νὰ καταστήσει πιο ἐπιεικὴ καὶ ἀνθρώπινο τὸν δικὸ του κεντρικὸ ἥρωα.

Σ. 28. Ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν Δελφῶν πληρῶσαν τὸ τίμημα γὰ τὸν φόνο του Αἰσώπου στὸν Ιάδμονα εἶναι πληροφορία που παρέχει ὁ Ἡρόδοτος (2.134.3-4), ὄχι ὁ *Βίος*. Στὸν *Βίὸ* τὴν ἐκδίκηση γὰ τὸν θάνατο του μυθοποιῶν τὴν παίρνουν οἱ Βαβυλώνιοι, οἱ Σάμιοι καὶ οἱ λοιποὶ Ἕλληνες (G) ἢ οἱ ἀρχόντες τῆς Ἑλλάδας καὶ οἱ ἄλλοι σοφοί (W).

Σ. 29. Ὁ *Βίος* εἶναι ἔργο με «ανοιχτὴ παράδοση» (γὰ τὴν ἀστοχία του χαρακτηρισμοῦ «προφορικὴ» βλ. παραπάνω), ἀλλὰ ὄχι ἐπειδὴ περιλαμβάνει μόνον ἓνα μέρος ἀπὸ τὶς διηγήσεις που κυκλοφοροῦσαν γὰ τὸν Αἰσώπο στὸν ἐλληνικὸ κόσμο, ὅπως διατείνεται ὁ συγγρ. «Ανοιχτὴ» εἶναι ἡ παράδοση ἐνός ἔργου ὅταν αὐτὸ παραδίδεται σε περισσότερες συντάξεις ἢ διασκευές που διαφέρουν μεταξύ τους ὡς πρὸς τὴ διατύπωση, τὴ δομὴ ἢ τὴ διάρθρωση, καὶ καθεμιά τους μπορεῖ νὰ περιλαμβάνει περισσότερα ἢ λιγότερα ἐπεισόδια ἀπὸ τὶς ἄλλες. Δεν κάνουμε ὅμως λόγο γὰ «ανοιχτὴ παράδοση» ὅταν ἓνα ἔργο περιέχει ἀπλῶς μερικὰ ἐπεισόδια ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν διηγήσεων που κυκλοφοροῦσαν γὰ ἓναν ἥρωα γενικά. Ἀν ἦταν ἔτσι, ἡ *Ιλιάδα*, ἡ *Ὀδύσεια* καὶ ὅλες οἱ κλασικὲς τραγωδίες θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἔργα με «ανοιχτὴ παράδοση».

Σ. 29. Ἡ ὑπάρξη μιας πρώιμης γραπτῆς βιογραφίας του Αἰσώπου ἀπὸ τὸν 6ο ἢ (πιθανότερα) τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ἔχει ὄντως υποστηριχθεῖ ἀπὸ ὀρισμένους μελετητές. Ἡ ἰδέα ὅμως μιας «προφορικῆς» μορφῆς του *Βίου* ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶναι πολὺ περίεργη. Στὴν προφορικὴ παράδοση εἶναι ἀπίθανο νὰ εἶχε διαμορφωθεῖ μια συγκροτημένη «βιογραφία» του Αἰσώπου, σαν αὐτὴν που γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν *Βίὸ*. Αὐτὰ που θὰ κυκλοφοροῦσαν προφορικὰ θὰ ἦταν μάλλον ξεχωριστὲς ιστορίες, ἀνέκδοτα ἢ θρύλοι γύρω ἀπὸ τὸν Αἰσώπο. Ἀν κάποιος καταπιανόταν συστηματικὰ νὰ συνδυάσει ὅλες αὐτὲς τὶς ιστορίες, θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ἓνα εἶδος βιογραφίας. Τέτοιος συνδυασμός, ὅμως, δεν εἶναι σὺνηθες νὰ συμβαίνει στὸ πλαίσιο τῆς προφορικῆς παράδοσης: εἶναι μάλλον ἔργο ἐνός λόγιου συλλέκτη ἢ συμπιλητῆ, ὁ ὁποῖος συγκεντρώνει τὸς διάφορους θρύλους που κυκλοφοροῦν καὶ τὸς ὀργανώνει σε ἐνιαία συγκροτημένη ἀφήγηση με γραπτὴ μορφή. Εσφαλμένη εἶναι ἐπίσης ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ πρώιμη βιογραφία του Αἰσώπου «γεννήθηκε, ἔζησε καὶ ἀναπτύχθηκε μέσα στὰ λαϊκὰ στρώματα τῆς κοινωνίας» – ἀντίληψη που ἀναβιώνει τὴν ξεπερασμένη καὶ ἀναχρονιστικὴ θεωρία ὅτι ἡ πρώιμη ἐκείνη βιογραφία ἀποτελοῦσε ἓνα εἶδος «λαϊκοῦ βιβλίου» (Volksbuch). Οἱ σύγχρονοι μελετητές

συμφωνούν ότι η πρόωγη βιογραφία πρέπει να ήταν λογοτεχνικό έργο ενός λογίου.⁷

Σ. 32 σημ. 67. Σύμφωνα με τον Θέωνα (*Προγυμνάσματα* 3, II σ. 72 Spengel), λόγος ψευδής εικονίζων ἀλήθειαν είναι ο ίδιος ο μύθος, όχι το επιμύθιο.

Σ. 38. «Τὸ ἀλεξανδρινὸ ἀρχέτυπο τοῦ Βίου» είναι άλλη μία από τις ατυχείς εκφράσεις του συγγρ. Τι εννοείται εδώ με το επίθετο «ἀλεξανδρινό»; Ασφαλώς όχι ότι συντάχθηκε στους αλεξανδρινούς χρόνους, αφού η δημιουργία του τοποθετείται αργότερα, τον 1ο ή 2ο αι. μ.Χ., στη ρωμαϊκή εποχή. Μήπως ότι το αρχέτυπο δημιουργήθηκε στην Αλεξάνδρεια; Για τούτο όμως δεν υπάρχουν ενδείξεις: ο Perry υποστήριξε απλώς ότι ο συγγραφέας του Βίου ήταν αιγυπτιακής καταγωγής, αλλά δεν βρήκε στοιχεία για να τον εντοπίσει συγκεκριμένα στην Αλεξάνδρεια. Μήπως πάλι εννοείται ότι το εν λόγω αρχέτυπο κείμενο φυλασσόταν στη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας; Ούτε και γι' αυτό, όμως, υπάρχει καμία ένδειξη, αν και θα άξιζε τον κόπο να διερωτηθούμε κατά πόσον ένα έργο αυτού του είδους θα θεωρούνταν άξιο να φυλαχτεί στην αλεξανδρινή βιβλιοθήκη.

Σ. 38. Στην παραλλαγή W, στο επεισόδιο της εγχοίμησης και θεραπείας του Αισώπου, η Ίσις αντικαθίσταται όχι από τον Απόλλωνα αλλά από την Τύχη (ή τη Φιλοξενία στα χειρόγραφα O και P). Η ιέρεια της Ίσιδας αντικαθίσταται από ιερείς της Άρτεμης σε ορισμένα χειρόγραφα (BSA), άλλοι κώδικες όμως εξακολουθούν να κάνουν λόγο για ιερέα ή ιερείς της Ίσιδας (MOP).

Σ. 43 σημ. 108. Η ορθή παραπομπή είναι: Ηλίας, *Προλεγόμενα τῆς φιλοσοφίας*, σ. 4.21-22 Busse. Το παράλληλο αυτό επισημάνθηκε από τις C. Ruiz Montero και M. D. Sánchez Alacid («El retrato de Esopo en la *Vita Aesopi* y sus precedentes literarios», στο J. M. Nieto (επιμ.), *Lógos Hellenikós. Homenaje al Profesor Gaspar Morochó Gayo*, León 2003, 421-422), από τις οποίες το έχει ασφαλώς δανειστεί και ο συγγρ., χωρίς όμως να παραπέμπει στην εργασία τους.

Πάμπολλα είναι τα τυπογραφικά λάθη στη βιβλιογραφία των σσ. 61-71. Περιορίζομαι ενδεικτικά στη σ. 64: Fitzgerald, όχι *Fitgerald*· *biografici*, όχι *biographici* (στον τίτλο του βιβλίου του I. Gallo)· Disabled, όχι Diseabled (στον τίτλο του άρθρου του R. Garland)· *Maronée*, όχι *Mantinée* (στον τίτλο του βιβλίου του Y. Grandjean)· Grottanelli, όχι Grotanelli, και *im*, όχι *in* στον τίτλο του αντίστοιχου βιβλίου. Ανάλογες απροσεξίες υπάρχουν και στις υπόλοιπες σελίδες της βιβλιογραφίας, καθώς και σε αρκετές υποσημειώσεις της εισαγωγής.

Περνώντας στο κείμενο, ο αναγνώστης αισθάνεται αρκετή ανακούφιση, διότι σε αυτόν τον τομέα έχει γίνει πιο επιμελής δουλειά. Το κείμενο της παρούσας έκδοσης είναι σαφώς καλύτερο από εκείνο της έκδοσης του 1990, σε ορισμένα σημεία μάλιστα είναι ανώτερο και από το κείμενο του Franco Ferrari, του τελευταίου μελετητή που καταπιάστηκε με κριτική έκδοση της παραλλαγής G (1997). Αυτό βέβαια οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι ο συγγρ. έχει υπόψη και επωφελείται από την

7. Βλ. π.χ. M. L. West, «The Ascription of Fables to Aesop in Archaic and Classical Greece», *Entretiens de la Fondation Hardt* 30: *La Fable, Vandoeuvres* - Γενεύη 1984, σσ. 122-127· R. Giannattasio Andria, «Il Bios di Esopo e i primordi della biografia», στο I. Gallo – L. Nicastri (επιμ.), *Biografia e autobiografia degli antichi e dei moderni*, Νάπολη 1995, σ. 53.

εργασία του Ferrari, καθώς και από τις συμβολές άλλων μελετητών που εργάστηκαν πάνω στο κείμενο του *Βίου* κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, κυρίως του Ι.-Θ. Α. Παπαδημητρίου, του Enzo Degani, του Ιωάννη Σταμουλάκη και της Γραμματικής Κάρλα.⁸ Ενσωματώνοντας τις ανακαλύψεις αυτών των μελετητών και τις προόδους της προγενέστερης έρευνας, και φυσικά συνεισφέροντας κατά τόπους δικές του ιδέες, ο συγγρ. συγκροτεί ένα εν γένει ικανοποιητικό κείμενο, όπου αρκετά προβληματικά χωρία έχουν αποκατασταθεί με πειστικό τρόπο. Μεταξύ άλλων, πολλά χωρία που ο Perry αθετούσε ως παρεμβολές ενσωματώνονται τώρα αρμονικά στην αφήγηση και δίνουν αποδεκτό νόημα, χάρη σε μικρές επεμβάσεις. Παρ' όλα αυτά, παραμένουν αρκετές αβλεψίες και ελλείψεις, τόσο στο κείμενο όσο και στο κριτικό υπόμνημα, καθώς και περιπτώσεις όπου η προσπάθεια αποκατάστασης του κειμένου δεν φαίνεται επιτυχημένη. Διαλέγω πάλι τα κυριότερα παραδείγματα:

Ο κατάλογος με τα sigla (σ. 73) περιλαμβάνει το σύμβολο λ, που ερμηνεύεται ως «Consensus librorum LFV». Πουθενά όμως, ούτε σε αυτόν τον κατάλογο ούτε αλλού στο βιβλίο, δεν εξηγείται σε ποιους κώδικες αναφέρονται τα σύμβολα LFV.

Κεφ. 2.13 (περικαθέζουσι τοῖς σύκοις G). Νομίζω πως το περικαθίζουσι του Perry είναι προτιμότερο από το παρακαθίζουσι του συγγρ., καθώς απαιτεί μικρότερη επέμβαση και δίνει απολύτως ικανοποιητικό νόημα: οι δούλοι «κάθονται γύρω από τα σύκα», δηλαδή ο ένας από τη μία μεριά τους και ο άλλος από την άλλη, «βάζουν τα σύκα στη μέση».

2.16-17. Τα λέγομεν και γινόμεθα του G δεν χρειάζεται να διορθωθούν σε λέγωμεν και γινώμεθα. Μπορούν να διατηρηθούν ως ενεστώτες με σημασία μέλλοντος (χρήση που απαντά και αλλού στο κείμενο του G). Η σύζευξή τους με την υποτακτική συμφωνήσωμεν που προηγείται (2.15) δείχνει την τάση για χαλαρή σύνταξη και ανακόλουθα που χαρακτηρίζει τη λαϊκή γλώσσα του G.

5.3 στο κριτικό υπόμνημα. Το G γράφει Ἰση, όχι Ἰση.

6.7-8. Εκ παραδρομής ο συγγρ. γράφει τῆ γηπόνω (sic) προσβαλὼν δικέλλα (τὴν) δίκελλαν, τὸν μάνδικα κ.λπ., αναμιγνύοντας τη δική του παλαιότερη διόρθωση (τῆ γηπόνω προσβαλὼν δικέλλα) με εκείνην του Perry (τῆ γῆ [πόνω] προσβαλὼν τὴν) δίκελλαν). Η διπλή επανάληψη δικέλλα (τὴν) δίκελλαν δεν έχει βέβαια νόημα. Αυτό που ήθελε να γράψει ο συγγρ. είναι: τῆ γηπόνω προσβαλὼν δικέλλα τὸν μάνδικα.

Η περιγραφή του ειδυλλιακού τοπίου στο κεφ. 6 είναι χωρίο πολύ φθαρμένο, ίσως το δυσκολότερο σε ολόκληρο τον *Βίο*, και η πλήρης αποκατάστασή του είναι πιθανότατα πέρα από τις ανθρώπινες δυνατότητες. Δεν κρίνω λοιπόν σκόπιμο να συζητήσω αναλυτικά πόσο ικανοποιούν οι εκδοτικές επιλογές και επεμβάσεις του συγγρ. σε σχέση με εκείνες των άλλων εκδοτών. Σε ένα σημείο όμως το κείμενό του είναι εμφανώς προβληματικό: 6.10-12 χλοερὰ τιναχθέντα φυτὰ κατέπνευεν (ενικός, με αττική σύνταξη) αὔραν (καὶ) τὴν περίφυτον (καὶ) εὐανθῆ (τὴν περι

8. Είναι προς τιμήν του συγγρ. ότι το αναγνωρίζει αυτό στον πρόλογό του, χαρακτηρίζοντας την τωρινή του έκδοση «προϊὸν τῆς (συν)ἐργασίας πολλῶν λογίων» (σ. 12).

φυτῶν τῶν ἄνθεων G) ὕλην ἠδεῖαν καὶ προσηνῆ προσέφερον (πληθυντικός). Ακόμη και για τα δεδομένα της λαϊκής γλώσσας του G, μια τέτοια απότομη αλλαγή της σύνταξης, με το ρήμα πρώτα στον ενικό και αμέσως μετά στον πληθυντικό, μοιάζει υπερβολικά τραχιά και απίθανη. Αν διατηρήσουμε το προσέφερον και δεν το αθετήσουμε (όπως κάνουν οι Perry και Ferrari, εξοβελίζοντας συγχρόνως και τη φράση τὴν περὶ φυτῶν τῶν ἄνθεων ὕλην πρωτύτερα), θα πρέπει να το διορθώσουμε σε προσέφερον, ή να μετατρέψουμε το προηγούμενο κατέπνευεν σε κατέπνευον.

13.8. καταστροφή δεν σημαίνει «αλλαγή» αλλά «τέρμα, κατάληξη». Γι' αυτό είναι προτιμότερο να διατηρηθεί η γραφή ή δὲ του G (ή δὲ καταστροφή αὐτοῦ τί; «ποια θα είναι η κατάληξή του;»).

19.19 στο κριτικό υπόμνημα. Το G γράφει ὑποχείραν, όχι ὑπὸ χεῖραν.

20.13-14. Το G γράφει πάσαν ἀρχήν, για το οποίο έχουν προταθεί μεταξύ άλλων οι διορθώσεις πασανάρχην (Perry, «επιστάτη») και πασταδάρχην (Dölger, «θαλαμηπόλο»). Ο συγγρ. διατηρεί στο κείμενο τη γραφή του G, θέτοντάς την μεταξύ σταυρών ως αθεράπευτα φθαρμένη, αλλά διορθώνει παρ' όλα αυτά το πάσαν του χειρογράφου σε πᾶσαν. Εφόσον όμως η γραφή έχει τεθεί μεταξύ σταυρών, η διόρθωση είναι περιττή.

21.3 και 7. Ο συγγρ. σημειώνει στο υπόμνημα: «ὀράριον conieci: ὀράριον Perry». Έτσι όμως δεν δίνει καμία πληροφορία για τη γραφή του G. Θα έπρεπε να σημειώσει: ὀράριον conieci: ὀράριον G, ret. Perry.

22.7. Ο συγγρ. τοποθετεί χάσμα μετά το Ξάνθος και σημειώνει στο υπόμνημα: «post Ξάνθος lacunam statuit Ferrari». Εντούτοις, στην έκδοση του Ferrari (σ. 96) δεν σημειώνεται χάσμα σε αυτό το σημείο. Το κείμενο, άλλωστε, ρέει με απόλυτη συνάφεια και νοηματική πληρότητα (προελθὼν ὁ Ξάνθος καὶ τοὺς σχολαστικοὺς ἀσπασάμενος καὶ ὀλίγα φιλολογήσας, ἐξῆλθεν τῆς μελέτης, «ο Ξάνθος βγήκε, χαιρέτισε τους μαθητές του, συζήτησε για λίγο φιλοσοφικά θέματα, και κατόπιν άφησε τον χώρο της διδασκαλίας»), και δεν χρειάζεται να υποθέσουμε χάσμα στο χωρίο.

29.6-7. Αφού ο συγγρ. διατηρεί το καταγογγύεις του G (και δεν υιοθετεί τη διόρθωση καταγογγύσεις ή καταγογγύσης του Χαριτωνίδη), όφειλε να διατηρήσει και το ἔχεις που ακολουθεί και να μην το διορθώσει σε ἔχης. Οι δύο τύποι της οριστικής μπορούν να γίνουν δεκτοί ως ενεστώτες με σημασία μέλλοντα.

32.13 στο κριτικό υπόμνημα. Το G γράφει διαπεχθεῖ, όχι διαπαιχθεῖ.

50a, 77a και 77b. Όπως και στην έκδοση του 1990, ο συγγρ. συμπληρώνει τα χάσματα του G παραθέτοντας, εντός αγκυλών και με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία, το κείμενο της παραλλαγής W στα αντίστοιχα σημεία. Αυτό βέβαια είναι ίδιον όχι μιας κριτικής έκδοσης αλλά μάλλον μιας έκδοσης χρηστικής, που απευθύνεται σε ευρύτερο κοινό και γι' αυτό φροντίζει να συμπληρώσει το κείμενο των χασμάτων για χάρη του αναγνώστη, διευκολύνοντάς τον να παρακολουθήσει την αφήγηση. Σε μια κριτική έκδοση η ανάμιξη κειμένων από διαφορετικές παραλλαγές είναι μεθοδολογικά προβληματική. Παρ' όλα αυτά, πρόκειται για πρακτική που ακολουθούν και άλλοι εκδότες, όπως ο Ferrari, και μπορεί καταχρηστικά να γίνει δεκτή. Απαράδεκτο όμως είναι να περιλαμβάνονται στην έκδοση της παραλλαγής G τα κεφάλαια 50a, 77a και 77b, τα οποία δεν υπήρχαν εξαρχής στον κώδικα G. Τα κεφάλαια αυτά παραδίδονται μόνο από κώδικες της

W, και όπως έχει αποδειχθεί από τις έρευνες του Perry και αργότερα του Holzberg, αποτελούν μεταγενέστερες παρεμβολές, οι οποίες δεν περιλαμβάνονταν στην πρωτότυπη μορφή του Βίου, ούτε στο αρχέτυπο της παραλλαγής την οποία αντιπροσωπεύει ο κώδικας G.⁹ Είναι λοιπόν προφανές ότι τα κεφάλαια αυτά δεν έχουν θέση σε οποιαδήποτε, κριτική ή χρηστική έκδοση της παραλλαγής G, αφού ουδέποτε υπήρξαν μέρος αυτής της παραλλαγής.

56.5-6. Το G γράφει πολλοὶ γὰρ τῶν ἀνθρώπων τὰ ἀλλότρια τρώγοντες καὶ πίνοντες τὰ ἀλλότρια περιεργάζονται, και ο συγγρ. διορθώνει σε τὰ οἰκεῖα τρώγοντες κ.λπ. Η διόρθωση αυτή, όμως, δεν βελτιώνει το νόημα του κειμένου. Την παραπάνω φράση την εκφωνεί ο Αίσωπος όταν δίνει έναν ορισμό για τον «περίεργο» άνθρωπο. Σε αυτό το πλαίσιο δεν έχει νόημα να σημειωθεί πως ο περιεργός είναι κάποιος που «τρώει και πίνει τα δικά του αγαθά»: κάτι τέτοιο δεν συνεισφέρει καθόλου στον ορισμό της περιέργειας. Επιπλέον, η διόρθωση του συγγρ. έρχεται σε προφανή αντίθεση με τα συμφραζόμενα του επεισοδίου. Αμέσως πρωτύτερα ο Αίσωπος χαρακτήρισε «περίεργο» έναν μαθητή ο οποίος συμμετείχε στο δείπνο στο σπίτι του Ξάνθου και μίλησε στον Ξάνθο άσχημα για τον Αίσωπο (κεφ. 55). Από τη συμπεριφορά αυτού του μαθητή εμπνέεται ο Αίσωπος τον ορισμό της περιέργειας που δίνει στο κεφ. 56. Ο μαθητής δεινούσε στο σπίτι του Ξάνθου, δηλαδή έτρωγε και έπινε τὰ ἀλλότρια, και εντούτοις, αντί να κρατήσει το στόμα του κλειστό, όπως αρμόζει σε φιλήσυχο και διακριτικό άνθρωπο, βάλθηκε να συκοφαντήσει τον Αίσωπο μπροστά στον κύριο του σπιτιού – ανακατεύτηκε δηλαδή σε αλλότριες υποθέσεις. Γι' αυτόν τον λόγο η φράση τὰ ἀλλότρια τρώγοντες καὶ πίνοντες πρέπει να παραμείνει αμετάβλητη: είναι πιστή περιγραφή της συμπεριφοράς του μαθητή, η οποία έχει παρακινήσει όλη τη σχετική δήλωση του Αισώπου. Αν χρειάζεται κάποια επέμβαση, προκειμένου να αποφευχθεί η επανάληψη του τὰ ἀλλότρια, το καλύτερο είναι να αθετήσουμε μία από τις δύο εμφανίσεις της λέξης: π.χ. πολλοὶ γὰρ τῶν ἀνθρώπων τὰ ἀλλότρια τρώγοντες καὶ πίνοντες (ταῦτα) [τὰ ἀλλότρια] περιεργάζονται. Όμως το κείμενο μπορεί να σταθεί και ως έχει, και έτσι το διατήρησε ο Perry.¹⁰

63.3. οὔτε στρόβιλον [ἔχει], και στο υπόμνημα: «alt. ἔχει secl. Perry». Όμως ο Perry στην έκδοσή του (*Aesopica*, 55) δεν αθετεί το ἔχει: το διατηρεί στο κείμενό του, χωρίς να το τοποθετεί μέσα σε αγκύλες, και απλώς σημειώνει στο υπόμνημά του ότι οι λέξεις οὔτε στρόβιλον ἔχει «additamenti speciem prae se ferunt».

69.3. Εκ παραδρομής παραλείφθηκε το ὡς που υπάρχει στο G πριν από το πανούργον.

9. Βλ. B. E. Perry, *Aesopica*, Urbana 1952, σσ. 17-22· Holzberg, «Der Äsop-Roman», σσ. 58-63.

10. Ο συγγρ. προφανώς εμπνεύστηκε τη διόρθωσή του από το κείμενο της W στο αντίστοιχο σημείο (κώδ. MO), όπου όμως η φράση τὰ οἰκεῖα εντάσσεται σε διαφορετικά συμφραζόμενα και έχει άλλη λειτουργία: εἰσὶ πολλοὶ τὰ οἰκεῖα τρώγοντες καὶ πίνοντες καὶ τὰ ἴδια μερμυώντες, ἔνιοι δὲ τῶν ἀνθρώπων τῶν ἰδίων οὐ μνημονεύοντες τὰ ἀλλότρια περιεργάζονται. Εδώ το να τρώει κανείς τὰ οἰκεῖα είναι γνώρισμα του μη περιεργού ανθρώπου, πράγμα που δεν δημιουργεί νοηματικό πρόβλημα. Καθώς όμως η φράση έχει αλλάξει σημαντικά σε σχέση με τη G και όλη η δομή της παρομοίωσης έχει μεταβληθεί, το χωρίο της W δεν είναι ασφαλής οδηγός για την αποκατάσταση του αντίστοιχου κειμένου της G.

73.6. {και ἄλλοι} αντί {και ἄλλοι}.

80.11 στο κριτικό υπόμνημα: «post γενναίως dist. Ferrari». Όμως ήδη ο Perry έστιξε με άνω τελεία μετά το γενναίως (*Aesopica*, 60).

104 και 108-110. Το G δίνει στον αγάριστο θετό γιο του Αισώπου το όνομα Ἥλιος, ο συγγρ. όμως το διορθώνει παντού σε Λίνος, ενίοτε χωρίς να σημειώνει τη διόρθωση στο υπόμνημα (π.χ. 104.12, 108.14). Η μόνη πηγή που δίνει στον νεαρό το όνομα Λίνος (sic, με περισπωμένη) είναι ο κώδ. Vindobonensis theol. gr. 128, ο οποίος διασώζει μόνο τα κεφ. 109-110 (νουθεσίες του Αισώπου προς τον αγάριστο νεαρό). Στη W το όνομα του νεαρού είναι σταθερά Αἴνος, ενώ στον παλαιό P.Oxy. 3720 (3ος αι. μ.Χ.) το κείμενο στο αντίστοιχο χωρίο (στήλ. i 9) είναι δυστυχώς πολύ φθαρμένο και στην πράξη διακρίνεται μόνο το τελικό σίγμα του ονόματος. Σύμφωνα με τον M. W. Haslam, η γραφή του παπύρου θα μπορούσε να είναι Αἴνος ή Λίνος, ενώ ο τύπος Ἥλιος φαίνεται λιγότερο πιθανός.¹¹ Ωστόσο, η γραφή Λίνος του κώδ. Vind. 128 είναι εμφανώς παραφθορά του τύπου Αἴνος, τον οποίο παρέχουν τα χειρόγραφα της W (εξαιτίας της συνηθισμένης σύγχυσης μεταξύ κεφαλαίων Α και Λ). Έτσι εξηγείται και ο αντικανονικός τονισμός του τύπου Λίνος – αλλιώς η λέξη Λίνος, τόσο ως κύριο όνομα όσο και ως ουσιαστικό, έχει το ιώτα βραχύ. Επιπλέον, το όνομα Λίνος δεν ταιριάζει από καμία άποψη με την ιστορία του Αισώπου, ενώ τα Αἴνος και Ἥλιος μπορούν να εξηγηθούν ως ομιλούντα ονόματα που παραπέμπουν σε βασικά θέματα του Βίου (το πρώτο στη δραστηριότητα του Αισώπου ως μυθοποιού, το δεύτερο στην εχθρότητα ανάμεσα στον Αίσωπο και στο Απολλώνειο/ηλιακό στοιχείο).¹² Είναι λοιπόν αδικαιολόγητο να επιλέγεται ως όνομα του νεαρού ένας τύπος που δεν παραδίδεται πουθενά από τον κώδικα G, ήταν άγνωστος τόσο στο αρχέτυπο της παραλλαγής G όσο και στην πρωτότυπη μορφή του Βίου, και αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα απλώς ορθογραφικό σφάλμα ενός μεταγενέστερου γραφέα. Σε μια έκδοση της παραλλαγής G πρέπει φυσικά να χρησιμοποιηθεί ως όνομα του νεαρού το Ἥλιος, που παραδίδεται σε όλα τα χωρία του χειρογράφου.

109.2 στο κριτικό υπόμνημα. Ο κώδ. Vind. 128 γράφει ἀποδέδωκας, όχι ἀνταπέδωκας.

115.18 στο κριτικό υπόμνημα. Το G γράφει βαπτίζεται, όχι βαπτίζεσθαι.

128.13-15. Ο συγγρ. χωρίζει το κείμενο σε τρεις στίχους. Εκτός όμως από τον πρώτο στίχο, που είναι κανονικό ιαμβικό τρίμετρο, οι άλλοι δύο δεν ταιριάζουν στο ιαμβικό μέτρο.

133.2. Αντί για πλούσον γρ. πλούσιον.

Περαιτέρω, στο κριτικό υπόμνημα ο συγγρ. λησμονεί ενίοτε να σημειώσει ότι το κείμενο που τυπώνει είναι αποτέλεσμα διόρθωσης (συνήθως από τον Perry, αλλά κάποιες φορές από τον ίδιο τον συγγρ.), ενώ το G παραδίδει άλλη, ορθογραφικά ή συντακτικά εσφαλμένη γραφή. Για παράδειγμα, θα έπρεπε να έχουν σημειωθεί τα ακόλουθα: 3.22. τῷ Perry: τὸ G. – 6.9. και supplevit Perry. – 13.2. καλείτω Perry: καλείτο G. – 16.14. ποιήση Perry: ποιήσει G. – 19.19. στρώματα:

11. M. W. Haslam, *The Oxyrhynchus Papyri*, τ. 53, Λονδίνο 1986, σσ. 152, 154-155, 163.

12. Για τα ονόματα του νεαρού στις διάφορες παραλλαγές του Βίου και τη σχέση τους με την πλοκή του έργου βλ. αναλυτικότερα το υπό εκτύπωση μελέτημά μου «Characters and Names in the *Vita Aesopi* and in the *Tale of Ahīqar*. Part 2: The Adoptive Son», προσεχώς στο *Hyperboreus* 15.2 (2010).

στρόματα G, ω supra o scriptum. – 23.7. διὰ λόγων Perry: διαλόγων G. – 32.12 αἰσχροῦ ὕβρει Perry: ἐσχραι ὕβρηι G. – 81.2-3. ἐκκλησίας – χειροτονῆσαι secl. Perry. – 86.5. ὁς conieci: οὖν G. – 102.3. ἐν supplevi. – 115.15. αὐτὸς supplevi, ἐκεῖνος suppl. Perry.

Τέλος, υπάρχουν ασυνέπειες στον τρόπο με τον οποίο έχει συνταχθεί το υπόμνημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι περιπτώσεις όπου το G παραδίδει έναν ορθογραφικά εσφαλμένο τύπο, ο οποίος διορθώθηκε από τον Perry, και ο συγγρ. υιοθετεί στο κείμενό του αυτή τη διόρθωση. Πολύ συχνά ο συγγρ. συντάσσει το υπόμνημά του κατά το εξής πρότυπο, που είναι το πληρέστερο και ορθότερο (μνημονεύω ένα ενδεικτικό παράδειγμα από το κεφ. 11.2): *παίζεις Perry: πέζεις G*. Άλλες φορές, όμως, σημειώνει στο υπόμνημα μόνο τη λανθασμένη γραφή του G, χωρίς να συμπληρώνει πως ο διορθωμένος τύπος στο κείμενό του οφείλεται στον Perry: π.χ. 43.10 *χριστούς G (αντί χρηστούς Perry: χριστούς G)*. 52.5 *ἀλοπηπέρεως G (αντί ἀλοπεπέρεως Perry: ἀλοπηπέρεως G)*. Τέλος, σε λίγες περιπτώσεις ακολουθεί ένα τρίτο πρότυπο: π.χ. 36.8 *δει] δὴ G· 61.13 σε] σαι G (πάλι χωρίς να δηλώνεται ότι ο προ της αγκύλης διορθωμένος τύπος οφείλεται στον Perry)*. Έχει κανείς την εντύπωση ότι ο συγγρ. συνέταξε το υπόμνημά του σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, ακολουθώντας κάθε φορά διαφορετικές τυπογραφικές συμβάσεις.

Η μετάφραση της παραλλαγής G δεν είναι τόσο εύκολη υπόθεση όσο θα μας έκανε να πιστέψουμε η φαινομενικά απλή γλώσσα του κειμένου. Για να αποδοθεί το σπαρταριστό αυτό κείμενο με τον τρόπο που του αξίζει, θα χρειαζόταν το ταλέντο ενός Τσιφόρου, συνδυασμένο κατά τόπους με τη γλωσσική ευρηματικότητα ενός Σκαρίμπα ή ενός Μάτεσι.¹³ Η μετάφραση του συγγρ. δεν έχει βέβαια τέτοιες λογοτεχνικές αξιώσεις, επιδιώκει όμως εν γένει να είναι πιστή και ακριβής. Δυστυχώς υπάρχουν πάλι αρκετές περιπτώσεις όπου το κείμενο δεν αποδίδεται με ακρίβεια ή όπου η διατύπωση είναι αδέξια:

Κεφ. 1.3-4. *προκέφαλος*: όχι «οξυκέφαλος», αλλά «με εξόγκωμα στο κεφάλι».

2.13. *παρακαθίζουσι τοῖς σύκοις*: όχι «έκατσαν στα σύκα» (η έκφραση αυτή υπονοεί πως κάθισαν πάνω τους), αλλά «κάθισαν κοντά/δίπλα στα σύκα» (καλύτερα όμως να προτιμηθεί εδώ η διόρθωση *περικαθίζουσι*, «κάθισαν γύρω από τα σύκα», «έβαλαν τα σύκα στη μέση», βλ. παραπάνω). 2.17. *ἀμάχητοι γινώμεθα*: όχι «να μην πιανόμαστε ποτέ», αλλά «να γίνουμε απρόσβλητοι από επιθέσεις», «να μη μπορεί κανείς να τα βάλει μαζί μας».

3.2. *εὐπέπτως ἔχων πρὸς τὰ σῦκα*: όχι «θεωρούσε χωνευτικά τα σύκα», αλλά «είχε όρεξη για σύκα» (πβ. LSJ Rev. Suppl. s.v. *εὐπεπτος*). 3.4. *διαπαίζεται*: όχι «τον παίζουν», αλλά «τον περιπαίζουν», «τον κοροϊδεύουν». *διαπονηθείς*: όχι «δεν άντεξε το δούλεμα», αλλά «ταράχτηκε, εξοργίστηκε» (πβ. LSJ Rev. Suppl. s.v. *διαπονέω*). 3.14. *σπαράξας ἑαυτόν*: όχι «κάνοντας διάφορες συσπάσεις», αλλά

13. Ο Gregory Nagy μου εξομολογήθηκε κάποτε ότι ερωτεύθηκε κεραυνοβόλα τον Βίο του Αισώπου χάρη στη χυμώδη γλώσσα της παραλλαγής G, ιδίως μάλιστα όταν πρωτοδιάβασε εκείνη την καταπληκτική φράση στο κεφ. 88: *πιθήκων πριμιπιλάριος!*

«ερεθίζοντας τον λαιμό του» (ή «το λαρύγγι του»). 3.22. ἄμα τῷ χαλάσαι τὸν δάκτυλον: όχι «μόλις χαλάρωσαν τα δάχτυλα», αλλά «μόλις κατέβασαν το δάχτυλο» (ενν. προς το λαρύγγι, βλ. LSJ s.v. χαλάω I.2: «let down, let fall»).

4.8-9. τὸ τῆς θεοῦ σχῆμα ... περιεχόμενον: όχι «να φοράει το σχῆμα της θεάς» (πράγμα που δεν σημαίνει τίποτε στα νέα ελληνικά), αλλά «να φοράει τη στολή της θεάς» ή «να φέρει τα διακριτικά γνωρίσματα (ή τα ιερά σύμβολα) της θεάς».

5.4. κακοπαθοῦντα: όχι «κακότυχο», αλλά «ταλαίπωρο», «βασανισμένο από τις κακουχίες».

6.9. (ἐκ) τῶν πέριξ δένδρων: όχι «από το θρόισμα των δέντρων», αλλά «μέσα από τα δέντρα τριγύρω».

7.8-9 αὐτὴ δὴ ἡ Ἴσις ἐχαρίσατο (τὴν φωνήν): όχι «αυτό του χάρισε η Ίσις», αλλά «η ίδια η Ίσις του χάρισε τη φωνή».

8.2. Ο συγγρ. διατηρεί στη μετάφρασή του το αρχαίο επιφώνημα οὐά, τόσο εδώ όσο και στα κατοπινά χωρία του έργου. Όμως τέτοιο επιφώνημα είναι άγνωστο στα νέα ελληνικά και δεν λέγει τίποτε στον σημερινό αναγνώστη. Στο κεφ. 8 είναι καλύτερο να μεταφραστεί ως «αχ» ή «άαα», αποδίδοντας το χασμουρητό του ανθρώπου που ξυπνάει ή τη φωνή που βγάζει καθώς τεντώνεται ξυπνώντας. Αλλού έχει τη σημασία αναφώνησης («έ», «εί», π.χ. 21.11), θαυμασμού («ώ», «μπράβο», π.χ. 23.3, 25.14, 31.2, 51.10) ή σχετλιασμού («άι», «αμάν», π.χ. 54.18).

9.3. κατέξανεν: όχι «έκανε κομμάτια», αλλά «έδινε πολύ ξύλο», «έδερνε αλύπητα», ή «γέμιζε με πληγές» (πβ. Αριστοφ. Αχαρν. 320).

14.2. ἀπόμαγμα: όχι «σκουπίδι», αλλά «πατσάβουρα» (πβ. LSJ s.v. ἀπόμαγμα: «anything used for wiping or cleaning»¹⁴).

16.9-10. Όμοφωνία πάντων ἐγένετο: όχι «όλοι με μια φωνή του ανταπέδωσαν τον χαιρετισμό», αλλά «όλοι μαζί αναφώνησαν» ή «έβαλαν τις φωνές». Οι δούλοι βάζουν τις φωνές από έκπληξη για την ασχήμια του Αισώπου. Ο ήρωας το καταλαβαίνει, και γι' αυτό αναφέρεται αμέσως και ο ίδιος απολογητικά στην ασχήμια του (16.10-11 ἄνδρες, σύνδουλος ὑμῶν εἰμι· ἀλλ' ὅμως σαπρὸς εἰμι, ἄνθρωποί μου, κι εγώ δούλος σαν κι εσάς είμαι, μόνο που είμαι άσχημος»).

20.12. ἴνα ἔχη παρὰ νεωτερικοῖς εὐφροσύνην τέρπεσθαι: όχι «να τον έχει στις φιλήδονες και έκφυλες εκδηλώσεις νεαρών ατόμων και να κάνει κέφι» (απόδοση πολύ ελεύθερη), αλλά ακριβέστερα «να τον χρησιμοποιεί για τέρψη και ευχαρίστηση στις διασκεδάσεις των νέων».

21.5. βαθὺν ὑπόδημα: όχι «βαθειά παπούτσια» (πράγμα που δεν έχει νόημα), αλλά «ψηλές μπότες». Το επίθετο βαθὺς αναφέρεται προφανώς στο ύψος της μπότας, η οποία φτάνει ψηλά μέχρι το γόνατο και έτσι καλύπτει τις άσχημες κοκκαλιάρικες κνήμες του δούλου.

22.5. ὑπηρετεῖσαι: όχι «πορεύεσαι», αλλά «σε υπηρετούν».

24.18. πρὸς πάντα γελά: όχι «γελά με τον καθένα», αλλά μάλλον «γελά με όλα», «με καθετί».

28.11. στομαχώδη: όχι «τους έχω στο στομάχι» (ενν. τους δούλους μου, έκφραση δίχως νόημα), αλλά «ευέξαπτο», «νευρικό».

32.9. ἀργυρωνήτω: όχι «αγορασμένη κοπέλλα», αλλά μάλλον «πόρνη», που ο

14. Βλ. Ι. Π. Σταμουλάκης – Ε. Δ. Μακρυγιάννη, *Η Περριανή Παραλλαγή της Μυθιστορίας του Αισώπου*, Αθήνα 1999, σ. 24.

εραστής αγοράζει τις υπηρεσίες της με χρήματα (πρβ. τη σημερινή έκφραση «η επί χρήμασι» = η πόρνη). 32.22. *ίπποπόρνη*: όχι «πορνοφοράδα», αλλά «παλιοπόρνη», «πουτάνα ολκής» (το *ίππο-* με επιτατική έννοια). 32.29. *γύναιον καταπλήξει ἐπράύνα*: όχι «κατάφερα να πάρω τον αέρα σ' ένα γυναικάκι και να το καλμάρω», αλλά «κατάφερα να καλμάρω ένα γυναικάκι με τις φοβέρες μου».

35.2-3. *ποῦ μοι ὑπάγει*: όχι «πού το πας;» (γι' αυτό θα χρειαζόταν μαλλον *ποῦ μοι ὑπάγεις*), αλλά «τι να το κάνω;», «τι με ενδιαφέρει;».

40.3. *εὔκρατον*: όχι «κρασί», αλλά «χλιαρό νερό».

46.7-8. *ἐγὼ αὐτῇ ἀμύνομαι*: όχι «εγώ την έχω στην καρδιά μου», αλλά «την προστατεύω», «φροντίζω γι' αυτήν», ή «εγώ της το ανταποδίδω», «της ανταποδίδω το ίδιο».

47.8. *θαλάσσιον πρόβατον*: όχι «μπακαλιάρο», αλλά καλύτερα να κρατήσουμε την κωμική αυτή έκφραση ως έχει, «πρόβατο της θάλασσας».¹⁵

55.11-12. Ενώ στο κείμενο ο συγγρ. διατηρεί τη γραφή πολλῶν του G (*κακεντρεχέστερος εἶναι πολλῶν*), μεταφράζει σαν να ακολουθεῖ τη διόρθωση πολλῶν του Perry («είσαι πολύ πιο κακεντρεχής», αντί «είσαι πιο κακεντρεχής από πολλούς άλλους»).

57.7. *κομψότατε*: όχι «λογιότατε», αλλά «ευγενικέ μου κύριε».

58.4. *λοπάς*: όχι «γαβάθα», αλλά «πιατέλα».

62.7. *χάρυβδις δελφίνος*: όχι «ρουφήχτρα δελφινιού», αλλά καλύτερα «λαίμαργο δελφίνι» (πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 248 *Χάρυβδιν ἀρπαγῆς*, «άπληστο ἀρπαγα»).

67.10-14. Ο συγγρ. αφήνει αμετάφραστο τον αρχαίο όρο *φρένες*. Θα ήταν καλύτερα η λέξη να αποδοθεί στα νέα ελληνικά ως «μυαλό».

69.1. *ἐπιφερόμενον*: όχι «να συμπεριφέρεται αλαζονικά», αλλά «να είναι εκτός εαυτού», «να παραφέρεται». 69.4. *ἀπόρρητα*: όχι «άλυτα μυστήρια», αλλά «άλυτα προβλήματα» ή «αδύνατα».

75.6. Ο συγγρ. αφήνει αμετάφραστη την αρχαία λέξη *αἰδοῦς*, που πρέπει εδώ να αποδοθεί ως «ανδρικό μόριο» ή «πέος».

75.12. *στολὴν ἱματίων*: όχι «πολλά ρούχα», αλλά «μια φορεσιά ρούχα».

76.4 κ.ε. *κοκκυμηλέαν και κοκκύμηλον*: όχι «βερυκοκκιά» και «βερύκοκκο», αλλά «δαμασκηλιά» και «δαμάσκηνο».¹⁶

76.14. *ἀκηδιώδης*: όχι «κακόκεφος», αλλά «εξαντλημένος», «κουρασμένος» («*languidus*», Perry, *Aesopica*, 59) ή «ελεύθερος από έγνοιες», «χωρίς τίποτε να κάνω».

78.4. *ἀσύμφωνα*: όχι «που δεν είχαν κανένα νόημα», αλλά «αταίριαστα», «ασυνάρτητα».

80.16. *ἐξουθενηθείς*: όχι «τώρα που σου την έφερα», αλλά «τώρα που σε εξουδετέρωσα», «τώρα που σε έκανα σκόνη».

81.16. *τὸν βίον διακυβεύουσιν*: όχι «αρπάζουν με απάτες το βιος μας», αλλά

15. Για τη σημασία της χιουμοριστικής έκφρασης *θαλάσσιον πρόβατον* βλ. αναλυτικά I. M. Konstantakos, «Riddles, Philosophers and Fishes: Aesop and the θαλάσσιον πρόβατον», *Erano* 101 (2003) 94-113.

16. Για τη σημασία των λέξεων βλ. I. M. Konstantakos, «Cuckoo's Fruit: Erotic Imagery in *Vita Aesopi* ch. 75-76», στο E. Karamalengou – E. Makrygianni (επιμ.), *Ἀντιφύλησις. Studies on Classical, Byzantine and Modern Greek Literature and Culture, in Honour of John-Theophanes A. Papademetriou*, Στουτγάρδη 2009, σσ. 453-460.

«σπαταλούν τη ζωή τους στα ζάρια», «περνούν τη ζωή τους παίζοντας ζάρια».

81.17. *ἔμπρακτος παιδείας*: όχι «έχει παιδεία τέτοια που να ξέρει να φέρνει αποτελέσματα», αλλά «έχει πραγματική παιδεία».

85.1. *εἰς τὸ δωμάτιον*: όχι «στο δώμα» (πράγμα που θα σήμαινε στην ταράτσα ή στη σοφίτα), αλλά «στο δωμάτιό του».

88.4-5. *λαγυνίσκος εἰκαζόμενος*: όχι «καλούπι λαγηνιού», αλλά «λαγήνι ζωγραφισμένο».

88α.5. *φαῦλος*: ο συγγρ. διατηρεί την ίδια λέξη στη μετάφραση, εδώ όμως εννοείται μάλλον ο «κατώτερος ως προς την εμφάνιση», ο «άσχημος».

99.2. *τι προσθεῖναι*: όχι «να προσθέσεις κάποια χάρη για μένα», αλλά απλώς «να προσθέσεις κάτι».

115.5. Ο συγγρ. λησμόνησε να μεταφράσει το *καὶ ἀμίαντος*, «και άσπιλος».

115.15. *φαίνειν*: όχι «να φαίνονται», αλλά «να λάμπουν», «να φωτίζουν».

117.6 και 11. *θεὰ ἱερὰ θεοῦ Βουβάστεως*: ο συγγρ. κρατεί στη μετάφραση τη λέξη «θέα», καλύτερο όμως θα ήταν να μεταφράσουμε «σύμβολο», «απεικόνιση», «εικόνα» (με δεδομένο ότι η αιγυπτιακή θεά Μπαστέτ/Βούβαστις απεικονιζόταν πάγια με μορφή ή κεφάλι γάτας).

120.7-8. *διὰ τὸ ἀσφαλῶς αὐτὸν βεβηκέναι*: όχι «γιατί πορεύεται σταθερά», αλλά «γιατί στέκει σταθερός», «γιατί είναι γερά στερεωμένος στη βάση του».

122.6-7. *τὸ ψευδῆ χειρόγραφον*: ο συγγρ. λησμόνησε να μεταφράσει το *ψευδῆ*.

137.1. *δυσφορῶν*: όχι «που βρισκόταν σε αγωνία», αλλά «επειδή δυσανασχετούσε».

Συμπερασματικά, η νέα έκδοση του συγγρ. είναι οπωσδήποτε καλύτερη από την προηγούμενη του 1990, εξακολουθεί όμως να αμαυρώνεται από πολλές ατέλειες: πολυάριθμες αβλεψίες στο κείμενο, πλήθος ελλείψεων και σφαλμάτων στην εισαγωγή, και μια μετάφραση που θα μπορούσε και ακριβέστερη να γίνει και πιο διασκεδαστική σαν ανάγνωσμα. Εντούτοις, πολλές από τις αδυναμίες του βιβλίου θα μπορούσαν να έχουν αποφευχθεί, αν ο συγγρ. είχε μπει απλώς στον κόπο να χτενίσει προσεκτικά το κείμενό του προτού το παραδώσει στο τυπογραφείο. Χρειάζόταν μεγαλύτερη επιμέλεια και λιγότερη βιασύνη.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

I. M. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΣ

Kjeld Matthiessen, *Euripides, Hekabe. Edition und Kommentar*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη, Walter de Gruyter, 2010, σελ. 458.

Η *Εκάβη* του Ευριπίδη, μαζί με τις *Φοίνισσες* και τον *Ορέστη*, ανήκει στα δράματα της «βυζαντινής τριάδας», γι' αυτό και εκπροσωπείται από τον εντυπωσιακό αριθμό των δύο εκατοντάδων περίπου χειρογράφων, που συγκροτούν μια ανοιχτή παράδοση, με την έννοια ότι δεν καθίσταται

εφικτό να καταρτιστεί ένα συνεπές στέμμα των κωδίκων με εξακριβωμένες τις μεταξύ τους εξαρτήσεις. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες το ενδιαφέρον για την τραγωδία αυτή παρουσιάζεται ενισχυμένο, αν λάβουμε ως κριτήριο τις τέσσερις υπομνηματισμένες εκδόσεις της¹ και μια πρόσφατη εξαιρετική μονογραφία για το έργο.² Ο K. Matthiessen (1930-2010) διετέλεσε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Münster και έγινε γνωστός με τις θεμελιώδεις μελέτες του για την ευριπίδεια τραγωδία ήδη από το 1964, οπότε δημοσιεύθηκε αναθεωρημένη η διδακτορική του διατριβή για την *Ηλέκτρα*, την *Ιφιγένεια την εν Ταύροις* και την *Ελένη*,³ ενώ το 1974 εκδόθηκε η μονογραφία του για τη χειρόγραφη παράδοση της *Εκάβης*,⁴ μονογραφία που αποτέλεσε τη βάση για το κύκνειο άσμα του, την κριτική και ερμηνευτική έκδοση του έργου. Το 2008 είχε κυκλοφορήσει με δική του επιμέλεια μια ευσύνοπτη δίγλωσση σχολιασμένη έκδοση της *Εκάβης* στην εκλαϊκευτική θεατρική σειρά του εκδοτικού οίκου Walter de Gruyter ως προπομπός τού υπό κρίση αναλυτικού ερμηνευτικού του υπομνήματος.

Στην κατατοπιστική εισαγωγή του ο συγγρ. συζητά το πρόβλημα της χρονολόγησης του έργου (πιθανόν στα 424 π.Χ.), τα σκηνοθετικά προβλήματα, την κατανομή των ρόλων στους τρεις υποκριτές, το πρόβλημα της ενότητας του δράματος και της άγριας εκδίκησης της πονεμένης ηρωίδας, καθώς και άλλα θέματα, όπως είναι η ρητορική δεινότητα των δραματικών προσώπων, το ζήτημα της χάρης και η αντίθεση «Ελλην - βάρβαρος».

Η ενότητα του έργου απασχόλησε από νωρίς φιλολόγους και κριτικούς της λογοτεχνίας, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται σημαντικά ονόματα όπως οι Reiske, Porson, Hermann και A. W. Schlegel. Ο τελευταίος με τις *Παραδόσεις για την τέχνη και τη λογοτεχνία* άσκησε μεγάλη επίδραση κατά τον 19ο αι. στον τρόπο αξιολόγησης της ευριπίδεια τραγωδίας, την οποία θεωρούσε, όπως αργότερα και ο Νίτσε, προϊόν παρακμής. Για την *Εκάβη* ειδικότερα πίστευε ότι επιτυχημένο είναι μόνο το πρώτο μέρος με τη θυσία της Πολυξένης, ενώ τον έβρισκε ριζικά αντίθετο η άγρια εκδίκηση της ομώνυμης ηρωίδας. Ο συγγρ. ορθά υποστηρίζει ότι δεν είναι ούτε υποχρεωτικό ούτε ενδεδειγμένο να εφαρμόσουμε στο έργο τις κανονιστικές προδιαγραφές της αριστοτελικής *Ποιητικής*. Το πρόσωπο της θλιμμένης υπόδουλης βασίλισσας, που αποβαίνει αποδέκτης τόσο της πρόθεσης των Ελλήνων να θυσιάσουν την

1. C. Collard, *Euripides Hecuba*, Warminster 1991· J. Gregory, *Euripides' Hecuba*, Atlanta 1999· K. Συνοδινού, [Ευριπίδης], *Εκάβη*, εισ. - αρχαίο κείμενο - μτφρ. - σχόλια, τ. 1-2, Αθήνα, Δαίδαλος - Σ. Ζαχαρόπουλος, 2005· L. Battezzato, *Euripide Ecuba*, Μιλάνο 2010.

2. J. Mossman, *Wild Justice. A Study of Euripides' Hecuba*, Οξφόρδη 1995.

3. K. Matthiessen, *Elektra, Taurische Iphigenie und Helena*, Γοτίγγη 1964.

4. K. Matthiessen, *Studien zur Textüberlieferung der Hekabe des Euripides*, Χαϊδελβέργη 1974.

Πολυξένη στον τάφο του Αχιλλέα όσο και της απροσδόκητης αποκάλυψης του πτώματος του δολοφονημένου γιου της, του Πολύδωρου, καθώς και η σταδιακή εξέλιξή της από ενεργητική, αν και αποτυχημένη, υπερασπίστρια της ζωής της Πολυξένης σε αποφασισμένη εκδικήτρια του θανάτου του Πολύδωρου, είναι απολύτως επαρκή στοιχεία για την εξασφάλιση της ενότητας αυτού του δίπτυχου έργου. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί η θέση του συγγρ. ότι ο φόνος των παιδιών του Πολυμήστορα και η τύφλωση του βασιλιά της Θράκης δεν είναι μια εξέλιξη επί τα χείρω, που αποδεικνύει τον απάνθρωπο χαρακτήρα της ηρώιδας, αλλά μια σύμμετρη και αναμενόμενη τιμωρία εκ μέρους της, βασιζόμενη στην αυτοδικία και το δίκαιο του αντιπεπονηθότος (ius talionis).⁵ Το σημαντικό στην περίπτωση αυτή είναι, κατά τη γνώμη μου, ότι η ακραία σκληρότητα της ηρώιδας μπορεί να ερμηνευθεί ικανοποιητικά, αν αναλογιστούμε ότι ο Πολυμήστωρ προδίδει την εμπιστοσύνη που έτρεφε στο πρόσωπό του το βασιλικό ζεύγος της Τροίας. Όσοι κρίνουν την εκδίκηση υπερβολική δεν συνυπολογίζουν επαρκώς το γεγονός ότι η συμφορά της Εκάβης προέκυψε τελείως απροσδόκητα, κατά παράβαση δηλαδή της αναμενόμενης χάριτος, από μια πλευρά που θεωρούνταν φιλική.⁶ Η αποτρόπαιη πράξη του φιλοχρήματου και πλεονέκτη Πολυμήστορα δεν θα μπορούσε να μείνει ατιμώρητη, αφού κάτι τέτοιο θα προκαλούσε την έντονη απώθηση του κοινού. Γι' αυτό και η Εκάβη εξασφαλίζει την ανοχή και την κατανόηση του Αγαμέμνονα. Ο εγκληματίας βασιλιάς της Θράκης πρέπει να νιώσει τι σημαίνει να χάνει κανείς με ύπουλο φόνο το παιδί του, και μάλιστα τον τελευταίο άρρενα γόνο της οικογένειάς του, για να συλλάβει με βιωματικό τρόπο το μέγεθος και τις συνέπειες της έκνομης συμπεριφοράς του. Ενδεχόμενη δολοφονία του δεν θα είχε ικανοποιητικό αποτέλεσμα, γιατί ο θάνατος διαγράφει αμετάκλητα όλες τις εμπειρίες της ζωής. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η Μήδεια στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη αποφασίζει να σκοτώσει τα παιδιά της, και όχι να εξοντώσει τον Ιάσονα. Η ίδια απόγνωση οδηγεί την άτεκνη, όπως πιστεύει, Κρέουσα να σκοτώσει τον υποτιθέμενο γιο του Ξούθου στον Ίωνα. Η απόπειρά της όμως τελικά καταλήγει στην αίσια αναγνώριση του γιου της. Οι διαφορετικές προϋποθέσεις αυτού του δράματος οδηγούν και σε διαφορετική έκβαση. Στην Εκάβη, πάντως, από τη στιγμή που δεν υπάρχει άρρη εκπρόσωπος της οικογένειας για να επωμιστεί το καθήκον της εκδίκησης και ο Αγαμέμνων δεν είναι πρόθυμος να αναλάβει την τιμωρία του δολοφόνου, απομένει στην ίδια την πρωταγωνίστρια η υποχρέωση να την εκτελέσει. Αυτό

5. Το θέμα της τιμωρίας του Πολυμήστορα και η σχέση του με την ηθική και νομική πρακτική της αρχαιότητας εξετάζονται αναλυτικά από τον Battezzato, ό.π. (σημ. 1), σ. 19 κ.ε.

6. Πρβ. την οργισμένη αντίδραση του Ιππώνακτα εναντίον κάποιου που πρόδωσε τη φιλία (απ. 115 West).

σχεδιάζει να πράξει και η Ηλέκτρα στην ομότιτλη τραγωδία του Σοφοκλή, όταν πληροφορείται τον υποτιθέμενο θάνατο του αδερφού της. Κατά τον συγгр., ούτε η προλεγόμενη από τον τυφλωμένο Πολυμήστορα μεταμόρφωση της βασίλισσας σε σκύλα – μεταμόρφωση που πλάστηκε για να δικαιολογηθεί η ονομασία της θρακικής τοποθεσίας Κυνός σήμα – καθιστά αναπόφευκτη την ερμηνεία ότι η ηρωίδα έχει χάσει την ανθρωπιά της και έχει μετατραπεί σε στυγνή δολοφόνο. Ο συγгр. πιστεύει ότι η μεταμόρφωση αυτή μπορεί να αποτιμηθεί θετικά, και στο σημείο αυτό δεν απέχει πολύ από την ερμηνεία της Συνοδινού (τ. 1, σ. 57), η οποία επισημαίνει ότι η ηρωίδα σαν άλλη Νιόβη μετά την οδυνηρή της πορεία δικαιούται να πετρώσει στο επικίνδυνο κυνόμορφο ακρωτήριο της Θράκης και να μετατραπεί σε προστάτισσα των ναυτικών που πλέουν στην περιοχή. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο συγгр. αναζητεί στη μορφή του σκύλου θετικά γνωρίσματα. Όπως και να έχει το πράγμα, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η αρχαιοελληνική ηθική θεωρεί απολύτως θεμιτή την τιμωρία των εχθρών με κάθε πρόσφορο μέσο, είτε πρόκειται για ευθεία επίθεση είτε για δόλο.⁷ Από την άποψη αυτή είναι άκρως ενδεικτική η δολοφονία του Αίγισθου στο πλαίσιο μιας ιερουργίας του τελευταίου στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη. Κατά χαρακτηριστικό τρόπο, η δολοφονία αυτή δεν επικρίνεται από κανένα πρόσωπο του έργου, ούτε σχολιάζεται από τους από μηχανής εμφανιζόμενους Διόσκουρους, που ασχολούνται κυρίως με τη μητροκτονία. Οι θεοί μάλιστα προλέγουν ότι ο Ορέστης θα αθωωθεί στον Άρειο πάγο και η Ηλέκτρα θα παντρευτεί τον Πυλάδη, αλλά τα δύο αδέρφια δεν θα ξανασυναντηθούν, ενώ ο Ορέστης θα ζήσει εξόριστος από το Άργος και δεν θα αναλάβει την εξουσία του δολοφονημένου πατέρα του. Πρόκειται για μια ισόρροπη τιμωρία, η οποία όμως δεν αποκλείει την απαρχή μιας καινούριας ζωής, αφού αναγνωρίζεται ότι η ευθύνη της μητροκτονίας ανάγεται σε εντολή του Απόλλωνα.

Για την αντίθεση «Έλλην - βάρβαρος» ο συγгр. εναρμονίζεται με την ευρέως διαδεδομένη θέση της έρευνας ότι τόσο εδώ όσο και στις *Τρωάδες* και την *Ανδρομάχη* ο ποιητής επιχειρεί μια ειρωνική αντιστροφή της αξιολόγησης του δίπολου, καθώς η ηθική των Ελλήνων αποδεικνύεται κατώτερη σε σύγκριση με την ηθική που διαθέτουν οι υπόδουλες Τρωαδίτισσες, και πιο συγκεκριμένα τα μέλη της βασιλικής οικογένειας της κατεστραμμένης πόλης. Με άλλα λόγια, η θέση του Ευριπίδη, και μάλιστα στο πλαίσιο του Πελοποννησιακού πολέμου, είναι τόσο αντιπολεμική, αφού καταγγέλλει ως παράλογη τη θηριωδία του πολέμου, όσο και ανθρωπολογική, αφού οι αντιδράσεις των δραματικών προσώπων δεν υπόκεινται σε φυλετικές διακρίσεις, και, πάντως, δεν είναι εθνοκεντρική.

7. M. Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies. A Study in Sophocles and Greek Ethics*, Κέμπριτζ 1989.

Από αυτήν την άποψη η περίπτωση θυμίζει την αμεροληψία του Ομήρου στην *Ιλιάδα* ή τη θέση του Ηροδότου, που καθιστά αντικείμενο της ιστορίας του την ισότιμη προβολή των σημαντικών έργων που πραγματοποιήσαν τόσο οι Έλληνες όσο και οι βάρβαροι. Δεν διαπιστώνουμε, επομένως, κάποια παγιωμένη προκατάληψη για την ανωτερότητα των Ελλήνων έναντι των βαρβάρων. Κατά τη γνώμη μου, η προέκταση της σκέψης του συγγρ. προς την κατεύθυνση αυτήν θα ήταν απαραίτητη. Μοναδικός βάρβαρος, εξαιτίας της εγκληματικής του συμπεριφοράς και της αδηφάγου πλεονεξίας του, παραμένει ο Πολυμήστωρ. Το γεγονός ότι ο βασιλιάς της Θράκης υποτροπιάζει υποκύπτοντας στον πειρασμό να ιδιοποιηθεί και άλλους θησαυρούς των ηττημένων Τρώων δείχνει με κάθε επιθυμητή σαφήνεια το ηθικό έλλειμμά του, που υπήρξε, παρά τα από μέρους του λεγόμενα περί του αντιθέτου, και το αποκλειστικό κίνητρο για τη δολοφονία του Πολυδώρου. Ο συγγρ. ορθά δεν συνδυάζει το έργο με τις τεταμένες σχέσεις της Αθήνας με τη Θράκη τα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, γιατί δεν υπάρχουν αποχρώσεις ενδείξεις στο κείμενο προς την κατεύθυνση αυτήν. Γενικότερα, η πολιτική ερμηνεία της τραγωδίας μόνον υπό όρους μπορεί να γίνει αποδεκτή, καθώς το περιθώριο της αυθαιρεσίας στις περιπτώσεις αυτές είναι μεγάλο, μολονότι δεν αποκλείεται μια μερίδα των θεατών να αντιμετώπισε την αρνητική ηθογράφηση του Πολυμήστορα ως έμμεσο αντικατοπτρισμό της σύγχρονης ιστορικής πραγματικότητας, όπως η αρνητική παρουσίαση του Μενέλαου και της Ερμιόνης στην *Ανδρομάχη* θα μπορούσε, κατά τη γνώμη τουλάχιστον μερικών θεατών, να απηχεί την καταδικαστική στάση των Αθηναίων απέναντι στους Σπαρτιάτες της δικής τους εποχής.

Το δράμα διερευνά επίσης το θέμα της ελευθερίας και της δουλείας, που ο Ευριπίδης το σχετικοποιεί. Ο Αγαμέμνων, για παράδειγμα, είναι μόνο τυπικά ελεύθερος, αφού οι αποφάσεις του εξαρτώνται στην ουσία από τη βούληση του στρατεύματος. Και γενικότερα ο άνθρωπος είναι, κατά τη διάρκεια της ζωής του, δέσμιος ποικίλων εξαρτήσεων. Αντίθετα, μορφές που τα έχουν χάσει όλα, όπως η Εκάβη και η Πολυξένη, είναι περισσότερο ελεύθερες. Ειδικότερα η Πολυξένη αρνείται να συρθεί στη δουλεία και επιλέγει με γενναιότητα τον αξιοπρεπή θάνατο, αποσπώντας τον ειλικρινή θαυμασμό των εχθρών της, ενώ η Εκάβη επίσης δεν θα μεταβεί στην Ελλάδα και πεθαίνοντας θα μεταμορφωθεί, όπως είδαμε, σε σκύλα. Στις περιπτώσεις αυτές επιβεβαιώνεται η θέση του Schiller σύμφωνα με την οποία η ψυχική ανωτερότητα του τραγικού ήρωα έγκειται στο γεγονός ότι δεν υποκύπτει στον έξωθεν εκβιαστικό καταναγκασμό, αλλά καταστρέφεται διατηρώντας την ελευθερία έστω και μιας αρνητικής επιλογής. Αν η Πολυξένη είναι θύμα των νικητών και της παράλογης απαίτησης ενός νεκρού ήρωα, του Αχιλλέα, ο Πολυμήστωρ γίνεται θύμα εξαιτίας ενός υστερόβουλου φόνου που διέπραξε. Τα δύο θύματα πρέπει να αξιολογηθούν, επομένως, τελείως διαφορετικά: το

πρώτο οφείλει τον θάνατό του σε συλλογική απόφαση των νικητών, θάνατο που αναδεικνύει αντιστικτικά την ηθική ανωτερότητα της ξένης κόρης έναντι των κατακτητών, ενώ το δεύτερο τιμωρείται για παραβίαση του δικαίου της φιλοξενίας και τον παράνομο σφετερισμό ξένου πλούτου. Αν και τα δύο θύματα είναι τελείως ανυπεράσπιστα στα χέρια των ισχυρότερων αντιπάλων τους, η διαφοροποίησή τους είναι έκτυπη. Ο Πολυμήστωρ όχι μόνο δολοφόνησε τον Πολύδωρο, αλλά και φρόντισε να εξαφανίσει τα ίχνη του, ρίχνοντας το πτώμα στη θάλασσα και στερώντας του την ταφή, ιερή υποχρέωση των επιζώντων απέναντι στους νεκρούς.⁸ Το γεγονός ότι το πτώμα φτάνει τελικά στα χέρια της Εκάβης αποδεικνύει ότι το αίτημα του Πολυδώρου προς τους χθόνιους θεούς (στ. 49-50) εισακούστηκε, ενώ ο ούριος άνεμος που επιτρέπει τον επαναπατρισμό των Ελλήνων πνέει μετά την πραγματοποίηση της εκδίκησης της Εκάβης, ουσιαστικά επιβραβεύοντάς την.

Στη συνέχεια ο συγγρ. συζητά τα χωρικά της τραγωδίας και διαπιστώνει εντυπωσιακές ομοιότητες με τα στάσιμα των *Τρωάδων*, ενώ επισημαίνει ότι το δράμα αυτό είχε ευνοϊκότερη υποδοχή στα νεότερα χρόνια σε σύγκριση με την *Εκάβη*. Για το θέμα της πρόσληψης του έργου από τη λατινική λογοτεχνία ο συγγρ. παραπέμπει σε αποσπασματικά παραδεδομένες ή ακέραιες δημιουργικές αναπλάσεις του θέματος από τον Έννιο, τον Άκκιο, τον Πακούβιο, τον Βεργίλιο, τον Οβίδιο και τον Σενέκα. Ο τελευταίος στις *Τρωάδες* αξιοποιεί χωρία από την *Εκάβη*, αλλά γνωρίζει και τη χαμένη σήμερα *Πολυξένη* του Σοφοκλή. Στις σημαντικότερες αποκλίσεις του Σενέκα ανήκουν η υποχώρηση του πρωταγωνιστικού ρόλου της Εκάβης και η απουσία του επεισοδίου με τον Πολυμήστορα, απουσία που παρατηρείται και στο ελληνόγλωσσο έπος του Κόιντου Σμυρναίου. Από τα νεότερα έργα που αντλούν από τον Ευριπίδη και τον Σενέκα μνημονεύονται τα δράματα του Garnier (16ος αι.) και του Schlegel (18ος αι.), ενώ του Spangenberg (17ος αι.) βασίζεται εν πολλοίς στη λατινική μετάφραση της ευριπίδειας τραγωδίας από τον Έρασμο.

Σχετικά με την παρουσία των θεών ο συγγρ. υποστηρίζει ότι αυτή γίνεται αισθητή στο δεύτερο μέρος του δράματος, στο τμήμα δηλαδή που αρχίζει με τη μεταφορά του πτώματος του Πολυδώρου στη σκηνή, εκφράζοντας την αντίθεσή του προς τους μελετητές που δέχονται ότι οι θεοί τηρούν απόμακρη ή και αδιάφορη στάση απέναντι στους θνητούς. Ιδιαίτερα η τιμωρία του Πολυμήστορα, όπως ήδη υπογραμμίσαμε, οφείλεται όχι μόνο στην ανοχή του Αγαμέμνονα απέναντι στην άγρια εκδίκηση της Εκάβης αλλά κυρίως στην προσβολή των νόμων του ξένιου

8. Η Συνοδινού ό.π. (σημ. 1), τ. 2, σ. 28, παραπέμπει στο λ 73-74 της *Οδύσσειας*, όπου ο Ελπήνωρ, ο νεκρός σύντροφος του Οδυσσέα, τονίζει ότι, αν παραμείνει άταφος, θα προκαλέσει τη θεϊκή οργή.

Δία. Ειδικότερα ως προς την παρουσία του Διονύσου η R. Schlesier⁹ εντόπισε βακχικά στοιχεία στο τέλος του έργου, όπου οι Τρωαδίτισσες, με την καθοδήγηση της Εκάβης, τυφλώνουν σαν άλλες Βάκχες τον Πολυμήστορα και σκοτώνουν τα παιδιά του, θέση που ο συγγρ. απορρίπτει. Ωστόσο, παρά τις δεδομένες αποκλίσεις από τη διονυσιακή παρουσία, πιστεύω ότι είναι γοητευτικό να παρακολουθήσει κάποιος τις μεταλλάξεις ενός θέματος, εν προκειμένω της άγριας ομαδικής εκδίκησης, που κατατίθεται σπερματικά σε μια τραγωδία και επανέρχεται πλήρως ανεπτυγμένο σε μεταγενέστερο έργο. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι ο Πολυμήστωρ αναλαμβάνει τον ρόλο ενός από μηχανής θεού, καθώς γίνεται φορέας χρησμών που προλέγουν το μέλλον των αντιπάλων του. Ο ποιητής δεν επιθυμούσε να εμπλέξει κάποιον θεό, από τη στιγμή που επέλεξε να αποδώσει τον πρόλογο στο φάντασμα του Πολύδωρου. Έτσι δημιουργεί μια αξιοπρόσεκτη αντιστοιχία ανάμεσα στον πρόλογο και την έξοδο του δράματος, αναθέτοντας τις προβλέψεις τόσο για την ενδοδραματική εξέλιξη της πλοκής (Πολύδωρος) όσο και για την εξωδραματική συνέχεια (Πολυμήστωρ) σε θνητά πρόσωπα. Με τον τρόπο αυτόν αντιμετωπίζει τη δυσκολία να δικαιολογήσει με πιθανοφάνεια την παρουσία κάποιου από μηχανής θεού. Από την άλλη πλευρά προσφέρει και μια ικανοποίηση στον τυφλωμένο βασιλιά, καθώς αυτός είναι σε θέση να γνωρίζει ότι η συμφορά που τον έπληξε θα αντισταθμιστεί από τη δυστυχία των αντιπάλων του. Αυτή η ισόρροπη έκβαση ανακαλεί το σταθμισμένο τέλος της *Ηλέκτρας*, όπως επισημάναμε παραπάνω.

Η ογδοντασέλιδη εισαγωγή του βιβλίου κατακλείεται με την ενότητα για τη χειρόγραφη παράδοση του έργου και τις αρχές κατάρτισης του κειμένου.¹⁰ Ο συγγρ. συμβουλευθήκε έξι επιπλέον χειρόγραφα πέρα από αυτά που έλαβε υπόψη του ο Diggle και συνέταξε αναλυτικότερο κριτικό υπόμνημα από εκείνον, προσφέροντας έτσι πληρέστερη εικόνα της κατάστασης του κειμένου. Όπως συνάγεται από τα σχόλια, ο συγγρ. υιοθέτησε συντηρητική στάση απέναντι στην παράδοση και την υπερασπίστηκε σθεναρά, προτού καταλήξει, σε ευάριθμες περιπτώσεις, στην αποδοχή κάποιας διορθωτικής πρότασης ή άλλης εκδοτικής παρέμβασης. Με τον τρόπο αυτόν προέκυψαν αποκλίσεις από την κριτική έκδοση του Diggle, οι οποίες καταγράφονται σε παράρτημα στο τέλος του τόμου.

Τα σχόλια, συνταγμένα με σοφή οικονομία, είναι διαφωτιστικά και προσεγγίζουν το κείμενο από ποικίλες πλευρές, με προεξάρχουσα τη γλωσσική. Σημαίνοντα ρόλο διαδραματίζει επίσης η εξέταση σκηνοθετικών προβλημάτων, μερικά από τα οποία ο συγγρ. τα σκιαγράφησε ήδη

9. R. Schlesier, «Die Bakchen des Hades: Dionysische Aspekte von Euripides' *Hekabe*», *Metis* 3 (1988) 111-135.

10. Λεπτομέρειες για την παράδοση και κατάλογο των έντυπων εκδόσεων της *Εκάβης* παραθέτει ο Battezzato, ό.π. (σημ. 1), σ. 125 κ.ε.

στην εισαγωγή του. Στις γραμμές που ακολουθούν θα περιοριστώ στη συζήτηση δύο προβλημάτων: το πρώτο έχει σκηνοθετικό χαρακτήρα και αφορά τον τρόπο εμφάνισης του ειδώλου του Πολυδώρου στον πρόλογο του δράματος, ενώ το δεύτερο είναι ερμηνευτικού τύπου και επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα ποιος ευθύνεται για την απουσία ούριου ανέμου που εμποδίζει τον επαναπατρισμό των Ελλήνων.

(Α) Ο Lane ορθά, κατά τη γνώμη μου, έχει πρόσφατα συνταχθεί με την άποψη όσων υποστηρίζουν ότι το φάντασμα του Πολυδώρου εμφανίζεται στο επίπεδο της σκηνής εισερχόμενο από κάποια πάροδο,¹¹ και όχι πάνω στη στέγη του σκηνοικού οικοδομήματος ή από μηχανής, όπως έχουν προτείνει μερικοί μελετητές.¹² Αυτή τη σκηνοθετική επιλογή την υιοθέτησε στο υπόμνημά του ο Matthiessen.¹³ Ωστόσο, παρά την ορθότητα της θέσης του, πιστεύω ότι ορισμένα επιχειρήματα του Lane είναι συζήτησιμα ή απαιτούν κάποια διευκρίνιση. Το φάντασμα με τη φράση *ἐκποδῶν χωρήσομαι* (στ. 52) εκδηλώνει την πρόθεσή του να εγκαταλείψει τη σκηνή, για να μη συναντηθεί με τη μητέρα του, κάτι που έχει νόημα, μόνο αν η απευκταία συνάντηση πραγματοποιούνταν στο επίπεδο της σκηνής.¹⁴ Ο Lane υποστηρίζει ορθά την ετυμολογική διαφάνεια της λέξης *ἐκποδῶν*, αλλά αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση μόνο στο δεύτερο συνθετικό της λέξης.¹⁵ Πιστεύω ότι το επιχειρήματά του θα ενισχυόταν σημαντικά, αν απέδιδε ισότιμη βαρύτητα και στα δύο συνθετικά: ο Πολύδωρος επιθυμεί να φύγει μακριά από τα πόδια της μητέρας του, δηλαδή να μη συναντηθεί μαζί της. Βέβαια, οφείλουμε να επισημάνουμε, το φάντασμα έχει αποχωριστεί από το άψυχο σώμα του Πολυδώρου που βρίσκεται ακόμη στη θάλασσα (στ. 31). Η διάκριση αυτή όμως δεν ακυρώνει τη δυνατότητα συνάντησης, γιατί το φάντασμα είναι ορατό, όπως συμβαίνει στους Πέρσες του Αισχύλου με την εμφάνιση του φαντάσματος του νεκρού Δαρείου. Μολονότι ο Lane απορρίπτει την άποψη ότι ο Πολύδωρος εμφανίζεται πάνω από το κεφάλι της κοιμώμενης μητέρας του,¹⁶ στη συνέχεια παραπέμπει στο σχόλιο του G. Hermann, ο οποίος παραβάλλει τον εμπρόθετο προσδιορισμό *ὑπὲρ μητρὸς* με την εμφάνιση του φαντάσματος του Πάτροκλου *ὑπὲρ κεφαλῆς* του Αχιλλέα στην *Ιλιάδα* (Ψ 68),¹⁷ στάση συνηθισμένη στην περιγραφή ονείρων.¹⁸ Η εγγύτητα του φαντάσματος με τη μητέρα του, ωστόσο, δεν υποβάλλεται, όπως υποστηρίζει ο Lane,¹⁹ από την ευχή του να βρεθεί στην αγκαλιά της (στ. 50). Η ευχή αφορά την εύρεση

11. N. Lane, «Staging Polydorus' Ghost in the Prologue of Euripides' *Hecuba*», *CQ* 57 (2007) 290-294.

12. Βλ. Lane, ό.π. (σημ. 11), 290 σημ. 1. Πρβ. Battezzato, ό.π. (σημ. 1), σσ. 196-197 και N. Χουρμουζιάδης, *Ευριπίδου Έκάβη*, Αθήνα 2011, σσ. 109 κ.ε.

13. Lane, ό.π. (σημ. 11), 261.

14. Ο Lane, ό.π. (σημ. 11), 293, ορθά επισημαίνει την αποχώρηση της Αφροδίτης και του Ερμή στον *Ιππόλυτο* και τον *Ίωνα* του Ευριπίδη αντίστοιχα, μετά την εκτέλεση του προλόγου, για να αποφευχθεί η συνάντησή τους με θνητούς.

15. Lane, ό.π. (σημ. 11), 293.

16. Lane, ό.π. (σημ. 11), 290, σημ. 2.

17. Lane, ό.π. (σημ. 11), 291, σημ. 5. Πρβ. σ. 292.

18. Βλ. Συνοδινού, ό.π. (σημ. 1), τ. 2, σ. 23.

19. Lane, ό.π. (σημ. 11), 292.

και παράδοση του άψυχου σώματός του στη μητέρα του, και όχι τη συγκεκριμένη στάση του επί σκηνής. Ούτε και η χρήση της πρόθεσης *ὑπό* (53) προϋποθέτει ότι ο Πολύδωρος βρίσκεται ψηλά, αλλά δηλώνει ότι η Εκάβη κινείται από το εσωτερικό της σκηνής προς τα έξω.²⁰ Το σημαντικότερο επιχείρημα των υποστηρικτών της εμφάνισης του ειδώλου από κάποιον ύψος, έγκειται στην απόδοση εσωτερικής σκηνοθετικής οδηγίας στο ρήμα *αἰωροῦμαι*. Μια τέτοια χρήση όμως προϋποθέτει ότι το φάντασμα βρισκόταν σε αυτή τη θέση επί τρεις ημέρες (*τριταῖον ἤδη φέγγος αἰωρούμενος*, στ. 32), κάτι μάλλον απίθανο, γιατί δυσκολευόμαστε να φανταστούμε ότι ο Πολύδωρος επισκέπτεται το όνειρο της μητέρας του επί τρεις συνεχείς ημέρες, δηλαδή ότι η εμφάνιση δεν έχει στιγμιαίο χαρακτήρα και, επομένως, δεν διαρκεί περισσότερο από όσο χρόνο χρειάζεται ο Πολύδωρος για την εκτέλεση του προλόγου του.²¹ Προσωπικά πιστεύω ότι το ρήμα αποδίδει την παλινδρομική κίνηση του άψυχου σώματος πάνω στο κύμα, όπως ρητά αναφέρεται στους στ. 28-29. Το ρήμα, επομένως, σημαίνει: «ταλαντεύομαι, κινούμαι πέρα δώθε σπρωγμένος από κάτι (π.χ. τον άνεμο ή το κύμα), λικνίζομαι».²² Ίσως το νόημα θα γινόταν σαφέστερο, και θα αποφευγόταν η παρερμηνεύσιμη αμφισημία της μετοχής, αν υιοθετούσαμε την παλαιογραφικά ανώδυνη διόρθωση του *αἰωρούμενος* σε *αἰωρούμενον*, συνάπτοντας τη μετοχή με το *σῶμα*. Γι' αυτή τη χρήση του ρήματος βλ. Πλούταρχος, *Αλκιβιάδης* 28, 3 *κατώφθησαν αἱ τῶν Πελοποννησίων νῆες αἰωρούμεναι πρὸ τοῦ λιμένος τῶν Κυζικηνῶν* («τα πλοία των Πελοποννησίων εμφανίστηκαν να λικνίζονται πάνω στο κύμα έξω από το λιμάνι της Κυζίκου»). Τα χωρία από τον Ηρόδοτο (8, 100) και τον Θουκυδίδη (7, 77), που επικαλείται ως παράλληλα ο Lane,²³ βασιζόμενος στο σχόλιο του Jebb στον στ. 1390 της *Ηλέκτρας* του Σοφοκλή,²⁴ δεν είναι σχετικά. Υπ' αυτούς τους όρους υποστηρίζω ότι η σκηνοθετική λύση του Lane πρέπει να γίνει αποδεκτή.

(B) Η απουσία του ούριου ανέμου που εμποδίζει τον απόπλου των Ελλήνων οφείλεται, κατά τη Συνοδινού,²⁵ στην απαίτηση του Αχιλλέα να τιμηθεί με τη θυσία της Πολυξένης. Ωστόσο, η άποψη αυτή προσκρούει, κατά τη γνώμη μου, σε ορισμένες δυσκολίες. Καταρχάς κανείς, κατά τη συνέλευση, δεν μνημονεύει τη θυσία ως αναγκαία συνθήκη για την αναχώρηση.²⁶ Η Συνοδινού δεν αποδίδει

20. Βλ. Lane, *ό.π.* (σημ. 11), 292, σημ. 10. Πρβ. ἤδη Συνοδινού, *ό.π.* (σημ. 1), τ. 2, σ. 29.

21. Αντίθετη άποψη εκπροσωπεί η Chr. Walde, *Die Traumdarstellungen in der griechisch-römischen Dichtung*, Μόναχο 2001, σ. 146, η οποία όμως δεν διευκρινίζει πώς κατανοεί το ρήμα *αἰωροῦμαι*. Η Συνοδινού, *ό.π.* (σημ. 1), τ. 2, σ. 24, συνδυάζει τον χρονικό προσδιορισμό με το χριστιανικό τριήμερο μνημόσυνο. Αυτή η θρησκευτική επισήμανση όμως αναιρεί τη σκηνοθετική λειτουργία του ρήματος, την οποία αποδέχεται η ίδια, γιατί τότε το ρήμα *αἰωροῦμαι* θα σήμαινε ότι η ψυχή του νεκρού περιφέρεται, με άταφο το σώμα, ανάμεσα στον Επάνω και τον Κάτω κόσμο. Πάντως, οι πρώτοι στίχοι του έργου δείχνουν ότι η ψυχή ανεβαίνει από τον Άδη, όπου μάλιστα έχει ἤδη συναντήσει τις χθόνιες δυνάμεις (στ. 1-2 και 49). Απλώς, ως άταφος ο Πολύδωρος δεν έχει ακόμη λάβει την οριστική του θέση στον Κάτω κόσμο.

22. Πρβ. *Ιππώναξ απ.* 115, 4 West *κύματι πλαζόμενος*.

23. Lane, *ό.π.* (σημ. 11), 290.

24. Πρβ. P. Finglass, *Sophocles Electra*, Κέμπριτζ 2007, ad l.

25. Συνοδινού, *ό.π.* (σημ. 1), τ. 1, σ. 45, σημ. 19.

26. Η Walde, *ό.π.* (σημ. 21), σ. 152, εμμέσως πλην σαφώς θεωρεί τον Αχιλλέα υπεύθυνο των καιρικών συνθηκών, όταν συσχετίζει την Πολυξένη με την Ιφιγένεια στην *Ιφιγένεια* την

ιδιαίτερη βαρύτητα στην αποσιώπηση αυτή και υποστηρίζει ότι η απουσία ουριού ανέμου ακόμη και μετά την προσφορά της Πολυξένης λειτουργεί ειρωνικά, καθώς χαρακτηρίζει τη θυσία ως περιττή, παράλογη και αναποτελεσματική. Ωστόσο, η αποσιώπηση αποδεικνύει είτε ότι ο συσχετισμός των καιρικών συνθηκών με τη θυσία δεν επιχειρήθηκε από κανέναν, οπότε η απουσία ούριου ανέμου πρέπει να αποσυνδεθεί από το πρόσωπο του Αχιλλέα (βλ. παρακάτω την εναλλακτική ερμηνεία), είτε, αν επιχειρήθηκε από κάποιους, ήταν, όπως θα υποστηρίξω στη συνέχεια, εσφαλμένος, γιατί τα πραγματικά περιστατικά φαίνεται ότι εξελίχθηκαν διαφορετικά.²⁷ Συγκεκριμένα, τη στιγμή που ο στόλος απέπλεε, προφανώς με ευνοϊκό άνεμο (στ. 39, 112), και το φάντασμα του Αχιλλέα ζήτησε από τους Έλληνες, προτού αναχωρήσουν, να τον τιμήσουν με τη θυσία της Πολυξένης, σημειώθηκε αιφνίδια μεταβολή του καιρού, που ματαίωσε τον απόπλου. Αυτό ίσως ερμηνευθήκε από μερικούς ως απαγορευτική παρέμβαση του Αχιλλέα, ενώ ο Αγαμέμνων και άλλοι δεν συσχέτισαν τα δύο γεγονότα μεταξύ τους και ίσως γι' αυτό εναντιώθηκαν στην προσφορά της θυσίας. Η απουσία ούριου ανέμου παρά τη θυσία της Πολυξένης αποδίδεται σε κάποιον θεό (στ. 900), ο οποίος, θα προσθέταμε, καθυστέρησε σκόπιμα τον απόπλου, για να προλάβει η Εκάβη να πραγματοποιήσει την εκδίκησή της.²⁸ Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι αυτός που αποδίδει σε θεό την απουσία ουριού ανέμου είναι ο Αγαμέμνων, που διαφώνησε (στ. 116 κ.ε.), κατά τη συνέλευση, με την πραγματοποίηση της θυσίας. Η Συνοδινού προβάλλει το επιχείρημα ότι η διατύπωση του στ. 900 είναι τόσο γενικόλογη και αόριστη ώστε δεν διαθέτει επαρκή αποδεικτική αξία, αφού οτιδήποτε συμβαίνει στη ζωή μας μπορεί να αποδοθεί σε κάποιον θεό. Πιστεύω αντίθετα ότι η αοριστία του Αγαμέμνονα οφείλεται στο ότι δεν είναι σε θέση να προσδιορίσει ακριβέστερα την ταυτότητα του θεού που αρνείται στους Έλληνες τον ούριο άνεμο, αφού η βούλησή του παραμένει ανεξιχνίαστη σε ολόκληρο το δράμα, σε αντίθεση με την *Ιφιγένεια την εν Αυλίδι*. Θυμίζω ενδεικτικά ότι στην *Ιλιάδα* (Μ 252) αυτός που στέλνει τον άνεμο είναι ο Δίας, ενώ στην *Οδύσσεια* (β 420) η Αθηνά, κάτι που σημαίνει ότι τον άνεμο μπορεί να τον προκαλέσει ή να τον ανακόψει οποιοσδήποτε θεός.²⁹ Αν όμως κρινόταν απαραίτητο να ταυτίσουμε τον θεό, θα διατύπωνά την εικασία ότι εδώ πρόκειται για τον Δία, τους περί φιλοξενίας νόμους του οποίου προσέβαλε ο Πολυμήτωρ. Η εικασία βασίζεται στο παράλληλο της *Μήδειας* του Ευριπίδη, όπου ο Ιάσων τιμωρείται σκληρά,³⁰ επειδή παρέβη τον όρκο του, ο οποίος τελεί υπό την προστασία του Δία. Ο ποιητής, ωστόσο, απο-

εν *Αυλίδι*, όπου θυσία και ούριος άνεμος συνδέονται στενά.

27. Τόσο οι στ. 38-39 όσο και οι στ. 111-112, τους οποίους επικαλείται η Συνοδινού, δεν αναφέρονται ρητά σε ματαίωση του απόπλου λόγω ακατάλληλων καιρικών συνθηκών.

28. Βλ. Matthiessen, ad. l., σ. 370. Η μη βελτίωση του καιρού μετά τη θυσία της Πολυξένης αντιμετωπίστηκε ως καταδίκη της ανθρωποθυσίας εκ μέρους των θεών, αλλά, όπως παρατηρεί ο Matthiessen στην εισαγωγή του, ό.π., σσ. 46-47, η άποψη αυτή δεν ευσταθεί.

29. Το επιχείρημα της Συνοδινού ότι η μεταβολή των καιρικών συνθηκών μπορεί να αποδοθεί σε παρέμβαση κάποιου ήρωα είναι, παρά την αντίθετη άποψη του Matthiessen, ό.π., σ. 47, κατά βάση, ορθό, αλλά στην προκείμενη περίπτωση δεν συνδέεται υποχρεωτικά με τον Αχιλλέα.

30. Για την εκδίκηση της *Μήδειας* βλ. J. Mossman, *Euripides Medea*, Οξφόρδη 2011, σ. 39 κ.ε.

φεύγει να συνδέσει άμεσα τον Αγαμέμνονα με την ερμηνεία των καιρικών συνθηκών, επειδή αυτή υπάγεται κανονικά στην αρμοδιότητα κάποιου μάντη. Για τον λόγο αυτόν ο στρατηγός περιορίζεται στη γενικόλογη διαπίστωση ότι η Εκάβη διαθέτει χρόνο για δράση, δεδομένου ότι δεν υφίσταται πίεση για τον απόπλου. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι μετά την εκδίκηση πνέει ούριος άνεμος (στ. 1289-1290).

Συνοψίζουμε: τα καιρικά φαινόμενα είτε δεν συνδυάστηκαν καθόλου με την απαίτηση του Αχιλλέα, είτε τους δόθηκε ασύμμετρη ερμηνεία. Στη δεύτερη περίπτωση επιχειρήθηκε αιτιώδης σύνδεση δύο γεγονότων (της απαίτησης του Αχιλλέα και των καιρικών συνθηκών), η σχέση των οποίων υπήρξε αποκλειστικά συγχρονική, δηλαδή καθαρά συμπτωματική. Αν, επομένως, γίνει δεκτή η άποψη της Συνοδινού ότι η διατύπωση του στ. 111 «[ο Αχιλλέας] κράτησε τα ποντοπόρα πλοία»³¹ αναφέρεται στις καιρικές συνθήκες, τότε δικαιούμαστε να υποθέσουμε ότι ο Χορός μεταφέρει και συμμερίζεται την αιτιώδη σύνδεση που επιχειρήσε μια μερίδα των Ελλήνων. Μια τελευταία ένσταση θα μπορούσε να προβληθεί με βάση την προσευχή που απευθύνουν οι Έλληνες προς τον Αχιλλέα – ο οποίος υποτίθεται ότι εμπόδισε την αναχώρηση – να συντελέσει, μετά τη θυσία, στον απόπλου τους με ευνοϊκό άνεμο (534 κ.ε.). Αλλά η προσευχή αποτελεί αναπόσπαστο μέρος κάθε θυσίας, και το αίτημα είναι απολύτως αναμενόμενο, αφού άμεση προτεραιότητα και διακαής πόθος των Ελλήνων παραμένει ο επαναπατρισμός τους.³² Η προσευχή δεν εγγυάται, επομένως, ότι ο Αχιλλέας ταυτίζεται με τον υπεύθυνο των καιρικών συνθηκών, οι οποίες του αποδόθηκαν από εσφαλμένη εκτίμηση μιας μερίδας των Ελλήνων που θεώρησε τη θυσία της Πολυξένης αναπόφευκτη, προκειμένου να καταστεί εφικτή η αναχώρησή τους.

Υπάρχει, βέβαια, και εναλλακτική ερμηνεία, που εναρμονίζεται μάλιστα πλήρως, με τη σιωπή τόσο του Πολύδωρου όσο και των Ελλήνων σχετικά με την απουσία ούριου ανέμου. Σύμφωνα με αυτήν, οι Έλληνες ματαιώσαν τον απόπλου με αποκλειστικό σκοπό να τιμήσουν τον μεγάλο νεκρό ήρωα, και όχι εξαιτίας του καιρού. Στα συμφραζόμενα αυτά αξίζει να θυμηθούμε ότι ο Αχιλλέας στην *Ιλιάδα* (Ψ 175) θυσίασε 12 Τρώες προς τιμήν του νεκρού Πατρόκλου. Όταν, μετά τη θυσία της Πολυξένης, οι Έλληνες αποφάσισαν να αναχωρήσουν, συνάντησαν απαγορευτικό καιρό. Κάποιος θεός, είτε επειδή δεν ενέκρινε τη θυσία, κάτι που δεν βρίσκει κανένα έρεισμα στο κείμενο,³³ είτε επειδή επιθυμούσε να παραχωρήσει χρόνο στην Εκάβη για να εκτελέσει την εκδίκησή της, πράγμα πιθανότερο, αρνήθηκε στους Έλληνες τον ούριο άνεμο. Στην περίπτωση αυτήν είναι αυτονόητο ότι η απουσία ανέμου πρέπει να αποδεδειμθεί από τη θυσία, η οποία, ως επισημάνουμε, προηγείται της μεταβολής του καιρού και, αν απειλούσε τον επαναπατρισμό των Ελλήνων, θα θεωρούνταν από όλους αναπόφευκτη. Με άλλα λόγια, η απουσία ούριου ανέμου είναι θεματικά και χρονικά τελείως ανεξάρτητη

31. Στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή μνημονεύεται ρητά η άπνοια κατά την αναχώρηση των Ελλήνων από την Αυλίδα: 564 τὰ πολλὰ πνεύματα' ἔσχ' ἐν Αὐλίδι και 570-1 Λητώα κόρη | κατεῖχ' Ἀχαιοὺς.

32. Είναι ενδεικτικό ότι ο Πολύδωρος (στ. 42-43) εκφράζει τη βεβαιότητα ότι οι Έλληνες θα τιμήσουν τον μεγάλο νεκρό ήρωα με τη θυσία της αδερφής του, την οποία όμως δεν συσχετίζει με τις καιρικές συνθήκες.

33. Βλ. παραπάνω, σημ. 28.

από τη θυσία, η οποία δεν αποδεικνύεται ειρωνικά αναποτελεσματική, όπως υποστηρίζει η Συνοδινού, αλλά απλώς άσχετη με τις επικρατούσες κατά τον δεύτερο απόπλου καιρικές συνθήκες. Όποια ερμηνευτική εκδοχή, επομένως, και αν αποδεχθούμε, η απόδοση των καιρικών συνθηκών στον Αχιλλέα είναι άστοχη.

Από την προηγούμενη αδρή ανάλυση προκύπτει με σαφήνεια, πιστεύω, ότι το κρινόμενο υπόμνημα χαρακτηρίζεται από έναν προσεκτικά σταθμισμένο και άριστα τεκμηριωμένο κατά στίχο σχολιασμό, που θα αποτελέσει σημείο αναφοράς για κάθε μελλοντική μελέτη της *Εκάβης* και γόνιμη αφετηρία περαιτέρω γλωσσικού, ερμηνευτικού και θεατρολογικού προβληματισμού.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ

Ἀνδρέας Ἴ. Βοσκόσ, *Ἀρχαία Κυπριακή Γραμματεία*, τ. 4: *Ἱατρική*, Λευκωσία, Ἴδρυμα Ἀναστάσιος Γ. Λεβέντης, 2007, σελ. 776 + 30 πίνακες.

Γιὰ τὴν ἱατρικὴ στὴν Κύπρο κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα οἱ γνώσεις μας ἦταν ἕως σήμερα πολὺ περιορισμένες, ἀφοῦ μέχρι πρό τινος εἶχε γραφεῖ μία μόνο ἐξαιρετικὰ συνοπτικὴ ἱστορία τῆς,¹ καὶ βασικὰ ὅ,τι γνωρίζαμε βρισκόταν διάσπαρτο σὲ λιγοστὰ μελετήματα, στὰ ὁποῖα γινόταν πραγμάτευση μόνον ἐπὶ μέρους θεμάτων, ἢ σὲ γενικοῦ περιεχομένου δημοσιεύματα ἢ σὲ ἄρθρα ποὺ δὲν ἀφοροῦσαν τὴν ἱστορία τῆς γραμματείας ἀλλὰ ἄλλους τομεῖς τῆς Ἀρχαιογνωσίας, ὅπως γιὰ παράδειγμα, τὴν Ἀρχαιολογία.² Ὁ παρουσιαζόμενος τέταρτος τόμος τῆς Ἀρχαίας Κυπριακῆς Γραμματείας ἀποτελεῖ τὴν πρώτη καὶ μάλιστα ἐπιτυχημένη σύνθεση καὶ παρουσίαση τῶν στοιχείων ποὺ παρέχουν μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς ἱατρικῆς στὴν ἀρχαία Κύπρο.

Ὁ τόμος αὐτὸς συγκροτεῖται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα μέρη: στίς σσ. VII-VIII ὑπάρχει «Πρόλογος» τοῦ Π. Σταύρου, ὡς ἐκπροσώπου τοῦ Ἰδρύματος Ἀναστάσιος Γ.

1. Βλ. Α. Παπαχρονόπουλος, *Zypriotische Medizin in der Antike*, Würzburg 1981 (Inaug.-Diss.), ὅπου ὁμως στοὺς καθαυτὸς γιαιτροὺς εἶναι ἀφιερωμένες μόνον οἱ σσ. 58-66 («Teil VI. Zypriotische Ärzte»): μνημονεύονται, χωρὶς νὰ παρατίθενται σχετικὰ κείμενα (ἐπιγραφικὰ ἢ γραμματειακὰ) οἱ ἀκόλουθοι γιαιτροί: 1. Ἀπολλόδωρος ὁ Κιτιεύς, 2. Ἀπολλωνίδης ὁ Κύπριος, 3. Ἀπολλώνιος ὁ Κιτιεύς, 4. Διαγόρας ὁ Κύπριος, 5. Φαῖτας Δαμασσαγόρου, 6. Κτησίας Κτησιόχου Κνίδιος, 7. Λεωνίδας Σκυθίνου, 8. Νουμήνιος Δημητρίου Σολεύς, 9. Ὀκταούσιος, 10. Ὀνάσιλος ὁ Ἰδάλιος, 11. Παίων ὁ Ἀμαθοῦσιος, 12. Συέννεσις ὁ Κύπριος καὶ 13. Ζήνων ὁ Κιτιεύς. Αὐτὸν τὸν τελευταῖο γιαιτροῦ ὁ Παπαχρονόπουλος, αὐτ., σσ. 65-66, τὸν καταγράφει ὡς «Zenon aus Kitition», ἂν καὶ ὅλες οἱ μαρτυρίες χαρακτηρίζουν τὸν γιαιτροῦ αὐτὸν μόνον Κύπριον (Βοσκόσ, σσ. 299-309). Ἴσως ὁ Παπαχρονόπουλος, ἂν καὶ δὲν τὸ δηλώνει, δέχεται τὴν ὑπόθεση τοῦ J. Charpman γιὰ ταύτιση τοῦ γιαιτροῦ Ζήωνα τοῦ Κύπριου μὲ τὸν ρήτορα Ζήωνα τὸν Κιτιέα (Βοσκόσ, σ. 668).

2. Ὅπως εἶναι τὰ ἄρθρα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν εὔρεση ἢ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἀφοροῦν γιαιτροῦς.

Λεβέντης, τὸ ὁποῖο ὑπῆρξε καὶ ὁ χορηγὸς τῆς σχετικῆς ἔρευνας· στίς σσ. IX-XIII ἐκτίθενται τὰ «Προλεγόμενα» τοῦ Ἀ. Γ. Βοσκοῦ, ὅπου ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ κάνει ἐπιγραμματικά λόγο γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ τέταρτου τόμου, παρέχει στοιχεῖα γιὰ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολούθησε κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἔργου καὶ θίγει τὰ πολλὰ καὶ ποικίλα προβλήματα ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει· τελειώνοντας μνημονεύει τοὺς συνεργάτες του στὴ σύνταξη τοῦ τόμου καὶ ὅσους μὲ διάφορους τρόπους συνετέλεσαν στὴν ἀριστερὴ παρουσίασή του· ἀκολουθοῦν στίς σσ. XV-XVI τὰ «Περιεχόμενα», στίς σσ. 1-51 ἢ «Βασικὴ Βιβλιογραφία καὶ Συντομογραφίες» (ὅπου καταγράφεται ἡ ἐλληνόγλωσση καὶ ξενόγλωσση βιβλιογραφία ποὺ χρησιμοποιήθηκε), στίς σσ. 52-71 οἱ «Συντομογραφίες ἀρχαίων συγγραφέων καὶ ἔργων» (ὅπου οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες συγγραφεῖς καὶ τὰ ἔργα τους συντομογραφοῦνται ἐλληνιστὶ καὶ ἄρα λατινιστὶ), στίς σσ. 72-75 οἱ «Συντομογραφίες ὄρων» καὶ στὴ σ. 76 τὰ «Σύμβολα (Sigla)» (δηλ. σύμβολα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐκδοτικὴ τεχνικὴ, μέτρα καὶ σταθμὰ κτλ.). Ἀκολουθεῖ μιὰ σχετικὰ σύντομη «Εἰσαγωγή» (σσ. 77-91), ὅπου κατ' ἀρχὴν ὀρθὰ ἐπισημαίνεται (σ. 78) ὅτι «ἡ Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς στὴν Ἀρχαία Κύπρο δὲν παραλλάσσει σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη Ἱστορία ἄλλων περιοχῶν»· γίνεταί λόγος γιὰ τὴ μαγεία, τὴ μαντικὴ, τὴ θαυμαστοποιΐα κτλ. σὲ σχέση μὲ τὴν ἱατρικὴ, γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης ἱατρίνης, τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τοῦ Ὑπνου (ὡς θεότητος σχετιζόμενης μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγεία) σὲ σχέση μὲ τὴ θεραπεία ἀσθενῶν καὶ κυρίως γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἀναθήματα πρὸς ὅλους αὐτοὺς. Ἀκόμη θίγεται καὶ ἡ σχέση τῶν Κυπρίων φιλοσόφων (ὅπως ὁ Ζήνων ὁ Κιτιεὺς καὶ ὁ Κλέαρχος ὁ Σολεὺς) μὲ τὸ θεωρητικὸ κυρίως μέρος τῆς ἱατρικῆς. Στὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς Εἰσαγωγῆς αὐτῆς ὁ συγγραφέας ἀπαριθμεῖ τοὺς ἐπώνυμα σωζόμενους γιатρούς, ἀλλὰ ἐπίσης καταγράφει καὶ μαρτυρίες γιὰ μὴ ὀνομαστικὰ μνημονευόμενους Κυπρίου γιатρούς, καὶ θίγει διάφορα προβλήματα ποὺ σχετίζονται μ' αὐτοὺς. Στίς σσ. 93-340 ὑπάρχει τὸ «Μέρος Α'. Κείμενο καὶ μετάφραση» (τῶν μαρτυριῶν γιὰ τοὺς γιатρούς αὐτοὺς, τῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ συγγράμματά τους, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρου τοῦ σωζόμενου ἔργου τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Κιτιέα), ἀκολουθεῖ στίς σσ. 341-778 τὸ «Μέρος Β'. Σχόλια» (στὰ κείμενα τοῦ πρώτου μέρους), καὶ στίς σσ. 739-774 παρατίθεται «Πίνακας ἀρχαίων λέξεων καὶ φράσεων (λεπτομερέστερα: σσ. 741-770: «1. Ἑλληνικὲς λέξεις καὶ φράσεις», καὶ σσ. 771-774: «2. Λατινικὲς λέξεις καὶ φράσεις»). Στὸ τέλος τοῦ τόμου παρατίθενται τριάντα ἐγχρωμὲς εἰκόνες τοῦ εἰκονογραφημένου ὑπομνήματος τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Κιτιέα στὸ ἱπποκρατικὸ *Περὶ ἄρθρων* ἀπὸ τὸν μοναδικὸ κώδικα ποὺ τὸ διασώζει.

Πρέπει ὅμως νὰ γίνετ μιὰ λεπτομερέστερη ἀναφορὰ στὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ὅπου ἐντοπίζονται καὶ καταγράφονται σχετικὰ λίγοι γιатροὶ μὲ πρῶτον τὸν Ὀνάσιλον Ὀνασικύπρου, ἡ δρᾶση τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀφοῦ μνημονεύεται στὴ συλλαβικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἰδαλίου (χρονολογούμενη μᾶλλον περὶ τὸ 478/70 π.Χ.), καὶ τελευταῖον χρονικὰ τὸν Ζήνωνα τὸν Κύπριον ποὺ ἔζησε τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. καὶ ἦταν σύγχρονος τοῦ σοφιστῆ Εὐναπίου, ὁ ὁποῖος καὶ μαρτυρεῖ γι' αὐτόν· δηλ. οἱ καταγραφόμενοι γιатροὶ καλύπτουν μιὰ περίοδο ἐννέα περίπου αἰώνων. Οἱ συνολικὰ δέκα ἐπτὰ γιатροὶ, γιὰ τοὺς ὁποῖους γίνεταί λόγος στὸ βιβλίον, διακρίνονται σὲ δύο ὁμάδες: Σ' αὐτοὺς

πού γνωρίζουμε μέσω τῆς ἀρχαίας γραμματείας καὶ σ' ἐκείνους γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ γνώσεις μας περιορίζονται σὲ συνήθως μία ἐπιγραφικὴ μαρτυρία.³ Ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ γιατροὺς οἱ ὁποῖοι μᾶς εἶναι γνωστοὶ ἔμμεσα ἀπὸ τὴν ἱατρικὴ καὶ λοιπὴ ἀρχαία γραμματεία, οἱ τέσσερις, δηλ. ὁ *Συένεσις*, ὁ *Διαγόρας*, ὁ *Ἀπολλωνίδης* καὶ ὁ *Ζήνων*, καταγράφονται μὲ τὸν γενικὸ χαρακτηρισμὸν *Κύπριος*, ἐνῶ μόνον γιὰ τρεῖς εἶναι γνωστὴ ἡ γενέτειρά τους, ἡ *Ἀμαθοῦς*, πατρίδα τοῦ *Παίωνα*,⁴ καὶ τὸ *Κίτιον*, πατρίδα τοῦ *Ἀπολλοδώρου* καὶ τοῦ *Ἀπολλωνίου*.⁵ Ἄλλοι δέκα γιατροὶ μαρτυροῦνται εἴτε μόνον ἐπιγραφικὰ εἴτε καὶ ἐπιγραφικὰ. Ἀπὸ αὐτοὺς γιὰ τὸν *Νουμήνιον Δημητρίου* γνωρίζουμε ὅτι καταγόταν ἀπὸ τοὺς *Σόλους* (*Σολέα ἱατρόν*): ὁ *Ὀνάσιλος Ὀνασικύπρου*, πού πρέπει νὰ ἔζησε τὸν 60/50 αἰ. π.Χ., δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἦταν *Ἰθάλιος*, πάντως ὁ ἴδιος καὶ οἱ μὴ μνημονεύομενοι ὀνομαστικὰ ἀδελφοὶ του ἀσκούσαν τὴν ἱατρικὴ στὴν πόλη αὐτῆ: ὁ *Ἀριστοκράτης Πνυταγόρου* εἰκάζεται ὅτι κατάγεται ἀπὸ τὴν κυπριακὴν *Σαλαμίνα*,⁶ ὁ *Ἀρτεμίδωρος* (*Ἀρίστωνος*;) ἦταν πιθανότατα *Κιτιεύς*,⁷ ἐνῶ γιὰ τὸν *Λεωνίδα Σκυθίνου* περιοριζόμεσθε μόνον στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ χαμένη σήμερα ἐπιτύμβια στήλη του ἀνακαλύφθηκε στοὺς *Χύτρος*, τοῦ *Πνυτοκράτους* στὴ *Σαλαμίνα*,⁸ τοῦ *Ὀκταουῖου* στὴν *Παλαίπαφο*, τοῦ *Κλαυδιανοῦ* στὸ *Κούριον* καὶ τοῦ *Αὐρηλίου Ἀρίστωνος* στὸ *Κίτιον*. Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὸν *Φαῖταν Δαμασσαγόρα*, ἡ ἐπιτύμβια στήλη

3. Οἱ συσχετισμοὶ κάποιων γιατρῶν πού μαρτυροῦνται ἐπιγραφικὰ ὡς *Κύπριοι* μὲ ὁμώνυμους γιατροὺς πού μαρτυροῦνται στὴ γραμματεία, χωρὶς ὅμως ἐθνικὸ χαρακτηρισμὸ, εἶναι δύσκολο νὰ γίνουν ἀποδεκτοί. Γι' αὐτὸ κατὰ βάση ὡς βέβαια πρέπει ἐκληφθεῖ μόνον ἡ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γι' αὐτοὺς.

4. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ταυτίσεως τοῦ *Παίωνα* τοῦ *Ἀμαθουσίου* μὲ τὸν *Κρέωνα* τὸν *Ἀμαθούσιον* ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱατρικὴ ιδιότητα πού ἀποδίδεται στὸ πρόσωπο αὐτὸ βλ. παρακάτω.

5. Ὁ *Ἀπολλώνιος* ὁ *Κιτιεύς* στὴν πραγματικότητα μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἔμμεση παράδοση, ἀφοῦ τὸ ὑπόμνημά του στὸν *Ἱπποκράτη*, ἂν καὶ σώζεται ἀκέραιο, παραδίδεται ἐνσωματωμένο σὲ συμπληρωματικὸ ἔργο ἄλλου γιατροῦ· σχετικὰ βλ. λίγο παρακάτω.

6. Σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴ τοῦ *Πνυταγόρα* καὶ τὴν ταύτισή του μὲ ἄλλα ὁμώνυμα πρόσωπα βλ. παρακάτω τὴ σχετικὴ συζήτηση.

7. Ὅπως προκύπτει (σ. 89) ἀπὸ τὴν «ἀγνοούμενη ... ἀπὸ καιρὸ τιμητικὴ ἐπιγραφή τῆς πόλεως τῶν *Κιτιέων*». Ὡστόσο θὰ μπορούσε νὰ σκεφθεῖ κάποιος ὅτι, ἂν τὸν τιμοῦσε ἡ πατρίδα του, στὴν ἐπιγραφή θὰ γινόταν σχετικὴ μνεῖα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ πληθώρα ἀνάλογων περιπτώσεων· βλ. ἐνδεικτικὰ IG II², ἀρ. 3662: ... [τίμησεν ψ]ήφω πατρὶς ἀγασαμένη· FD III (Δελφοί) 4, 222: ... νικῶντα ἐστεφάνω[σε] εἰκόνη | [τῆ]ιδε πατ[ρίδας]· FD III (Δελφοί) 4, 476, A FD III (Δελφοί) 4, 476, A. 1: *M. Αὐρηλίον ... ἡ ἰδία πατρὶς ἀνέ-[στησε] νεικήσαντα τοὺς ὑπογεγραμμένους ἀγῶνας*· SEG 18 (19) 222: (*Ἀρχωντος*) κλέος δ' ἀρετᾶς Πέλλα σύνοιδε πατρὶς ...· IG IX/2, 43Z 519Z IG IX/2, 43Z IG X/2/1, 153: ἡ πατρὶς ... *Μαρκεϊανὸν Φίλιππον νέον*· IG X/2/1, 154· 155· 157· 158· 159· 162· 163· 164· 165· 167· 168· 169· 174· 224· 225· IG XII/3, 212· 274· IG XII/5, 292· 328· IGBulg. I/2, 15· III/2, 1570 καὶ 1571· IGBulg. IV, 1908 καὶ 2053· TAM V 473· 829· 926· MAMA VI 15Z 40· 41, κ.ἄ. πολλά.

8. Κατὰ τὸν συγγρ. (σ. 90), «ἂν πρόκειται ὅμως γιὰ τὸ ὄνομα ἢ τὸ πατρώνυμο τοῦ ἱατροῦ, παραμένει ἀβέβαιο».

του, πού βρέθηκε στην Παλαίπαφο, μαρτυρεί ότι πατ[ρίς ἦν Τέ]νεδος, αλλά ο τόπος όπου άσκησε την ιατρική τέχνην ἦταν ἡ Κύπρος. Ο συσχετισμός αὐτοῦ τοῦ τελευταίου γιατροῦ με τὰ ἀκόλουθα δύο πρόσωπα, τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὁποῖα μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ δοξογραφικὸ ἱατρικὸ κείμενο πού εἶναι γνωστὸ με τὸν συμβατικὸ τίτλο Anonymus Londinensis, ὅπου μνημονεύεται ἡ ἀποψη τοῦ γιατροῦ Φαείτα τοῦ Τενέδιου σχετικὰ με τὴν πρόκληση τῶν νοσημάτων⁹ καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο στοὺς Δειπνοσοφιστές του, ὅπου ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Φαίτας (δὲν καταγράφεται τὸ ἔθνικὸ του) συνέγραψε *πλακουντοποιικὸν σύγγραμμα*, εἶναι μιὰ ὑπόθεση πού πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθεῖ με πολὺ μεγάλη ἐπιφύλαξη (σ. 88: «προβληματική»). Ἀντίθετα, ὅπως ὀρθὰ τονίζει ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρουσιαζόμενου τόμου, ὁ συσχετισμὸς τοῦ Ἀριστοκράτη Πνυταγόρου με τὸν γιατρὸ Ἀριστοκράτην καὶ τὸν Ἀριστοκράτην γραμματικόν, φαρμακευτικὰ σκευάσματα τῶν ὁποίων παραθέτει ὁ Γαληνὸς στὸ σύγγραμμά του *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους*, παραμένει μιὰ ἀναπόδεικτη ὑπόθεση (σ. 88: «ἄκρως ἀβέβαιη»· βλ. καὶ σσ. 705-706).

Εἰδικότερα τῶρα, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς γιατροὺς τοὺς ὁποῖους γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἔμμεση παράδοση (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀπολλώνιο τὸν Κιτιέα, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ κάνω ἰδιαίτερο λόγο), ὁ συγγρ. συγκεντρώνει τὰ ἀποσπάσματά τους, χωρὶς ὅμως νὰ περιορίζεται στὴν παράθεση τοῦ σχετικοῦ ἀρχαίου κειμένου ἀπὸ κάποια ἔγκυρη ἔκδοση, ἀλλὰ συζητᾷ διάφορα προβλήματα κριτικῆς τοῦ κειμένου, δηλ. ζητήματα ἐπιλογῆς γραφῶν, προσθηκῶν, ὀβελισμῶν, στίξεως κτλ., ὅπως προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὰ ἐκτενῆ κριτικὰ ὑπομνήματα πού συνοδεύουν τὸ κάθε ἀπόσπασμα. Ἀκολούθως τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ μεταφράζονται καὶ σχολιάζονται με τρόπο ἐξαντλητικὸ, τόσον ὅσον ἀφορᾷ ἀμιγῶς φιλολογικὰ ζητήματα, ὅπως εἶναι γιὰ παράδειγμα ἡ καταγωγή, ἡ ταύτιση μνημονευομένων προσώπων, προβλήματα χρονολογικὰ κτλ., ὅσον καὶ ἱατρικὲς ἀπόψεις, ἱατρικοὺς ὄρους, φαρμακευτικὰ σκευάσματα, ὀνομασίες φυτῶν καὶ λοιπῶν φαρμακευτικῶν ὑλῶν. Καταγράφω δειγματοληπτικὰ ἓνα παράδειγμα τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ τὸν γιατρὸ Ἀπολλωνίδη τὸν Κύπριο, ἐπισημαίνοντας ὅτι με τὴ μάλλον ὀρθὴ διόρθωση τῆς γραφῆς Ἀπολλωνίου τοῦ Κυπρίου (Γαλην., *Θεραπ. μέθ.* 1, 10 [X 54, 10-12 K.] σὲ Ἀπολλωνί(δ)ου τ. Κ. στίς μαρτυρίες γιὰ τὸν γιατρὸ αὐτὸν προστίθεται μιὰ ἀκόμη, ἐνῶ ἡ σχέση του με τοὺς γιατροὺς Ὀλυμπικό, τοῦ ὁποῖου ἦταν μαθητῆς, καὶ τοῦ Μεθοδικοῦ Ἰουλιανοῦ, τοῦ ὁποῖου ὑπῆρξε δάσκαλος, ἀξιοποιεῖται γιὰ τὸν, κατὰ τὸ δυνατόν, ἀκριβέστερο καθορισμὸ τοῦ χρόνου τῆς ἀκμῆς του (σσ. 86 καὶ 657).

9. Ἄν καὶ γιὰ τὸν Τενέδιο γιατρό, πού μαρτυρεῖται ὅτι ἔδρασε στὴν Κύπρο, δὲν εἶναι γνωστὴ καμιά μαρτυρία πού νὰ τοῦ ἀποδίδει συγγραφικὸ ἔργο, τὸ ὄνομα Φαίτας εἶναι μᾶλλον σπάνιο, ὥστε νὰ καθίσταται ἀρκετὰ πιθανὴ ἡ ταύτισή του με τὸν ὀμώνυμο γιατρὸ τοῦ Anonymus Londinensis.

Φυσικά κάτι παρόμοιο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ γιὰ τοὺς γιатρoὺς ἐκεῖνους τοὺς ὁποῖους γνωρίζουμε μόνον ἀπὸ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες κατὰ κανόνα εἶναι ἰδιαίτερα σύντομες. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁμως ὁ συγγρ., προκειμένου νὰ μᾶς παράσχει μιὰ ὅσο τὸ δυνατόν πληρέστερη εἰκόνα γι' αὐτούς, φροντίζει νὰ ἀξιοποιήσῃ τὴ σχετικὴ ἀρχαιολογικὴ βιβλιογραφία καὶ ὅσα ἄλλα ἐπικουρικὰ στοιχεῖα ἐπιτυχῶς χάνει νὰ ἐντοπίσει.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω γιатρoὺς, τοὺς ὁποῖους γνωρίζουμε ὀνομαστικά, στὴν Κύπρο ἰάτρευσαν πολὺ περισσότεροι θεράποντες τῆς τέχνης τοῦ Ἴ�σκληπιοῦ, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων δυστυχῶς δὲν διασώθηκαν. Ἔτσι στὴν ἐπιγραφή τοῦ Ἰδαλίου μνημονεύεται ὁ γιатρoς Ὀνάσιλος, ἀλλὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἐπίσης γιатρoῶν ἀδελφῶν του παραλείπονται (κατὰ τὴν ἐπιγραφή οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως προέτρεπαν τὸν Ὀνάσιλο καὶ τοὺς ἀδελφούς του «νὰ θεραπεύουν τοὺς ἀνθρώπους τοὺς τραυματισμένους στὴν μάχη χωρὶς πληρωμὴ ἀπὸ αὐτούς»)¹⁰ ἐπίσης Κύπριοι γιатρoὶ καταγράφονται ἀνωνύμως ἀπὸ τὸν Γαληνό¹¹ καὶ τὸν Πausανία τὸν περιηγητή,¹² ἀλλὰ καὶ σὲ δύο ἀνέκδοτες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές (ιατρός καὶ ἀρχιατρός) τῆς Ἀμαθοῦντος.¹³

Ἐκτενέστερος λόγος ὁμως πρέπει νὰ γίνῃ γιὰ τὸν διασημότερο ἴσως Κύπριο γιатρo καὶ ἕναν ἀπὸ τοὺς πλέον σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἑμπειρικῆς ἰατρικῆς σχολῆς καὶ τῆς Ὑστερῆς Ἀρχαιότητος, τὸν Ἀπολλώνιο τὸν Κιτιέα, μαθητὴ τοῦ Ζωπύρου τοῦ Ἀλεξανδρέα. Ἡ ἀκμὴ τῆς ἐπαγγελματικῆς δράσεως τοῦ γιатρoῦ αὐτοῦ τοποθετεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἡ πόλη ποὺ ἐνδεχομένως ἔζησε τὸ μεγαλύτερο τουλάχιστον διάστημα τῆς ζωῆς του ἦταν ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ εἶναι γνωστὸς κυρίως γιὰ τὸ εἰκονογραφημένο ὑπόμνημά του στὴν ἱπποκρατικὴ πραγματεία *Περὶ ἄρθρων*. Πρόκειται γιὰ τὸν μοναδικὸν Κύπριο γιатρo τοῦ ὁποῖου σώζεται ἀκέραιον σύγγραμμα. Εἶναι εὐνόητο λοιπὸν ὅτι τὸ μεγαλύτερον τμήμα τοῦ παρουσιαζομένου τόμου εἶναι ἀφιερωμένο σ' αὐτόν.

Τὸ σύγγραμμα τοῦ Κιτιέα Ἀπολλωνίου γράφτηκε κατὰ τὴ μάλλον ὀρθὴ ἐκδοχὴ κατ' ἐντολὴν τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κύπρου Πτολεμαίου (80-58

10. Βλ. σ. 313.

11. Ὅπως ὁ γιатρoς ποῦ, κατὰ τὸν Γαληνό, Π. συνθ. φαρμ. κ. γέν. 4, 6 [XIII 715, 6-11 K.]: ἐν Κύπρῳ γοῦν ἐνθα πλείστον γίγνεται [sc. τὸ λάδανον], πρόσφατον ἔτι καὶ μαλακὸν ὑπάρχον αὐτὸ μαλάττων τις ἰατρός ἐπετίθει τοῖς τοιούτοις ἔλκεσιν [sc. τοῖς δυσεπουλώτοις]. εἰ δὲ καὶ βραχὺ σκληρυνθεῖη [sc. τὸ λάδανον], μ ε τ ἄ [correxi (cf. transl. lat.: ex myrteo emoliebat, huius inopia e x cyprino vel rosaceo): κατὰ ed.] μυρσίνου τὴν μάλαξιν ἐποιεῖτο, μὴ παρόντος δὲ μυρσίνου, μ ε τ ἄ κυπρίνου ἢ ῥοδίνου ἐλαίου.

12. Βλ. Pausan., Ἑλλάδ. περιήγ. 1, 42, 5-6: ἤκουσα δὲ ἀνδρὸς Κυπρίου διακρίναι πόας ἐς ἀνθρώπων ἴσιν εἰδότες, ὃς τὴν ἔβενον φύλλα οὐκ ἔφη φύειν οὐδὲ εἶναι καρπὸν οὐδένα αὐτῆς οὐδὲ ὀρᾶσθαι τὸ παράπαν αὐτὴν ὑπὸ ἡλίου, ῥίζας δὲ ὑπογαίους εἶναι, ταύτας δὲ ὀρούσιν τοὺς Αἰθίοπας καὶ ἀνδρας εἶναι σφισιν οἱ τὴν ἔβενον ἴσασιν εὐρίσκειν.

13. Βλ. T. B. Mitford, «Roman Cyprus», ANRW II/7/2 (1980) 1346 σημ. 284.

π.Χ.), ἀδελφοῦ τοῦ Πτολεμαίου ΒΒ' Αὐλητῆ, καὶ ἐνσωματώθηκε ἀργότερα στὴ συλλογὴ χειρουργικῶν κειμένων τοῦ βυζαντινοῦ γιατροῦ Νικήτα (γιὰ τὸν ὁποῖον δυστυχῶς δὲν εἶναι γνωστὸ κανένα βιογραφικὸ στοιχεῖο)· ἡ συλλογὴ αὐτὴ παραδίδεται μόνον ἀπὸ τὸν κώδικα Laurentianus 74, 7 τοῦ 9ου/10ου αἰ. Ἡ πρώτη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου ἔγινε ἀπὸ τὸν H. Schöne στὴ Λειψία τὸ 1896, καὶ ἀκολούθως ἀπὸ τοὺς F. Kudlien καὶ J. Kollesch τὸ 1965 στὴ σειρὰ CMG στὸ Βερολίνο· εἶναι ὅμως παραδεκτὸ ὅτι οἱ δύο τελευταῖοι μελετητὲς δὲν ἐπέφεραν βελτιώσεις στὸ κείμενο, τέτοιες ποὺ νὰ δικαιολογοῦν τὴν ἔκδοσή τους· ἐξ ἄλλου ἡ ἔκδοση τοῦ Schöne γενικὰ ἔτυχε ἰδιαίτερα εὐμενοῦς ὑποδοχῆς.

Ὁ συγγρ., ἀκολουθώντας καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ Ἀπολλωνίου τὴν ἴδια πρακτικὴ ὅπως καὶ στοὺς ἀποσπασματικὰ παραδεδομένους γιατρούς, δὲν παρέθεσε τὸ κείμενο κάποιας ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες ἐκδόσεις, ἀλλὰ, ἀφοῦ τὶς ἔλαβε ὑπ' ὄψιν ὅλες καθὼς καὶ τὶς εἰκασίαις διαφόρων μελετητῶν οἱ ὁποῖοι ἐπεχείρησαν νὰ βελτιώσουν τὰ προβληματικὰ παραδεδομένα χωρία, κατάρτισε ἕνα δικό του κείμενο. Τὴν πολύμοχθη αὐτὴ ἐργασία μπορεῖ νὰ τὴ διαπιστώσει ὁ ἐνδιαφερόμενος μελετώντας τὸ παρατιθέμενο κριτικὸ ὑπόμνημα. Δειγματοληπτικὰ μόνο σημειῶνω τὶς ἀκόλουθες (α') ὀρθότερες ἀναγνώσεις· βλ. *Υπόμν. Π. ἄρθρ. 2, 3, 26* [σ. 154, καὶ κριτ. ὑπόμν.]: *εσωθηθην Kudlien – Kollesch: εσ ευθυ L* (ἔτσι διαβάζει ὁ Βοσκός), καὶ ὁ.π. 2, 9 1 [σ. 166, καὶ κριτ. ὑπόμν.]: *ἤδη Dietz: (<...> δει Kudlien – Kollesch: αει L* (ἔτσι διαβάζει ὁ Βοσκ.), κ.ἄ., καὶ (β') βελτιωτικὲς προτάσεις· βλ. *Υπόμν. Π. ἄρθρ. 2, 10, 5-6* [σ. 172, καὶ κριτ. ὑπόμν.]: *υχοιρωσ L: ὀχυρῶς Schöne, Kudlien – Kollesch: ἰσχυρῶς* (προτείνει ὁ Βοσκ.)· ὁ.π. 1, 7, 24 [σ. 128, καὶ κριτ. ὑπόμν.]: *θειη γε L, Dietz: θειη γε Kollesch – Kudlien: ἐπει γε Brinkmann, Schöne: ἐπει ἤ γε vel ἐπειή γε Βοσκ., κ.ἄ.* Τὸ ἔργο συνοδεύεται ἀπὸ τὴν πρώτη, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, συνολικὴ μετάφραση σὲ νεοελληνικὴ γλῶσσα καὶ ἀπὸ λεπτομερῆ σχολιασμό.

Φυσικὰ κάποιοι ἀπὸ τοὺς γιατροὺς ποὺ καταγράφονται στὸν τόμο αὐτὸν ἐνῶ ἔζησαν καὶ ἄσκησαν τὴν ἰατρικὴ στὴν Κύπρο, μᾶς εἶναι γνωστοὶ μόνον μὲ τὸ ὄνομά τους ἀλλὰ ὄχι καὶ μὲ τὸ ἐθνικὸ τους (δηλ. οὔτε μὲ τὸ *Κύπριος*, ποὺ δηλώνει τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς καταγωγῆς τους, οὔτε μὲ τὸ ἐθνικὸ τους, τὸ προερχόμενο ἀπὸ τὴ γενέτειρά τους), κάτι ποὺ ἰσχύει γιὰ τὸν Λεωνίδα Σκυθίνου, τὸν Πνυτοκράτη, τὸν Ὀκταουῖο, τὸν Κλαυδιανὸ καὶ τὸν Αὐρήλιο Ἀρίστωνα. Δὲν εἶναι δυνατὸν λοιπὸν νὰ ἀποκλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς μὴ κυπριακῆς καταγωγῆς τους· ὡστόσο ἀφοῦ ἔζησαν καὶ ἀπεβίωσαν στὸ νησὶ αὐτὸ καὶ ἀφοῦ δὲν εἶναι γνωστὴ κάποια ἀντίθετη μαρτυρία ἢ ἔνδειξη, ὀρθὰ συμπεριλαμβάνονται στὸν παρουσιαζόμενο τόμο μαζί μὲ τοὺς ἀναντίρρητα Κυπρίους.¹⁴ Ἐνα ζήτημα σχετικὸ μὲ αὐτό, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ συγγρ. λαμβάνει θέση, ἀφορᾷ τὸν γνω-

14. Ρητὰ μὴ κυπριακὴ καταγωγὴ μαρτυρεῖται μόνον γιὰ τὸν γιατρὸ Φαῖτα, πατρίδα τοῦ ὁποῖο ἦταν ἡ Τένεδος.

στο Κνίδιο γιατρό Κτησία, πού είναι γνωστός κυρίως για την ύπηρεσία του στην Αύλη του Πέρση βασιλιά Ἀρταξέρξη Β' του Μνήμονα (404-359 π.Χ.). Ὁ Κτησίας Κτησιόχου ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Τζέτζη μαρτυρεῖται ὡς καταγόμενος ἀπὸ τὴν κυπριακὴ Κνίδα (ἐξωρμημένος πόλεως ἐκ Κνίδου τῆς Κυπρίας) καὶ ἀκολούθως ὡς τέτοιος θεωρήθηκε ἀπὸ ἀρκετοὺς νεότερους μελετητές (Σακελλαρίου, Παπαγεωργίου κ.ἄ.), ἐνῶ ἀπὸ ἄλλους προτάθηκε ἡ διόρθωση τῆς γραφῆς *Κυπρίας* σὲ *Καρίας* (Χατζηγιάννου, Χατζηστεφάνου)· ὁ συγγρ. ὅμως ἀποδεικνύει ἀναντίρρητα ὅτι ὁ συσχετισμὸς τοῦ γιατροῦ αὐτοῦ μὲ τὴν Κύπρο (τουλάχιστον ὡς τόπο καταγωγῆς του) εἶναι ἀνυπόστατος, ἐντοπίζει μάλιστα πειστικά (σ. 91, σημ. 39) καὶ τὴν αἰτία τῆς σχετικῆς παρανοήσεως.

Ὡστόσο ἐντελῶς διαφορετικὴ εἶναι ἡ στάση τοῦ συγγρ. στὴν περίπτωση τοῦ γιατροῦ Ἀριστοκράτη Πνυταγόρου, ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ ὁποῦ «προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ» (σ. 87· βλ. καὶ σ. 700). Ἐνῶ δὲν μαρτυρεῖται ἡ κυπριακὴ (καὶ γενικὰ ἡ καταγωγὴ του), οὔτε παρέχεται κάποιο σαφὲς στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ γι' αὐτὴν, ὁ συγγρ. τὸν συμπεριλαμβάνει στοὺς Κυπρίους γιατροὺς, θεωρώντας ὅτι (σσ. 87-88) «ἔσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ δεδομένα φαίνεται νὰ εἰσηγοῦνται ἕνα μέλος τῆς γνωστῆς βασιλικῆς οἰκογένειας τῶν Τευκρινῶν τῆς Κυπριακῆς Σαλαμίνας».¹⁵

Ἐπίσης ἡ, ἔστω καὶ μὲ ἐπιφυλάξεις, ταύτιση τοῦ Κρέοντα τοῦ Ἀμαθουσίου (ὁ ὁποῖος ἐν τῷ πρώτῳ τῶν Κυπριακῶν κορδύκην φησὶ καλεῖσθαι τὸ πρὸς κεφαλῇ προσέλημα) καὶ τοῦ Παίωνα τοῦ Ἀμαθουσίου (ὁ ὁποῖος διηγεῖται τὸν μῦθο τοῦ Θησέα καὶ τῆς ἐγχύου Ἀριάδνης, τοὺς ὁποῖους ἡ τρικυμία ἔριξε στὶς ἀκτὲς τῆς Κύπρου), μᾶλλον δὲν εἶναι πειστικὴ· ὁ συγγρ. διερωτᾶται (σ. 85), ἂν τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα πρέπει νὰ ταυτισθοῦν («Νὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο Ἀμαθούσιο συγγραφέα ...»), καὶ ὑποστηρίζει τὴν ταύτιση αὐτὴ μὲ τὴ σκέψη ὅτι ἐνδεχομένως τὸ Κρέων ἦταν τὸ πραγματικὸ ὄνομα τοῦ γιατροῦ, ἐνῶ τὸ Παίων προσωνόμιο (σ. 85) «ὀφειλόμενο εἶτε στὴν ἰατρικὴ του ιδιότητα εἶτε στὴν περιβόητη διήγησή του γιὰ τὴν ἐγχυο Ἀριάδνη καὶ τὸ ἔθιμο τῆς ἀρρενολοχείας».¹⁶ προφανῶς

15. Τὰ «δεδομένα» αὐτὰ θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ θεωρηθοῦν ὄχι ιδιαίτερα πειστικά.

16. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνα (Ἀπόλλων Παιῶν), τὸ προσωνόμιο τοῦ ὁποῦ ὅμως κατέληξε νὰ δηλώνει ἕνα σαφῶς διαφορετικὸ πρόσωπο, τὸν Παιῶνα, γιὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, δὲν εἶναι γνωστὴ κάποια περίπτωσις γιατροῦ, στὸν ὁποῖον νὰ ἀποδόθηκε τὸ προσωνόμιο αὐτό. Ἐξ ἄλλου τὸ ὄνομα Παιῶν δὲν δηλώνει ἀπαραίτητα γιατρό· ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει (σ. 589) κάποια πρόσωπα πού ἔφεραν τὸ ὄνομα αὐτό (στὴν Ἀττικὴ, τὴν Πελοπόννησο, τὴν Κρήτη), δὲν ἐπισημαίνει ὅμως ὅτι κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν μαρτυρεῖται ὡς γιατρός. Σημειῶνω ὅτι τὸ ἴδιο ὄνομα ἐντοπίζεται μίαν φορά τουλάχιστον καὶ σὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία· πρβ. ἐπίσης καὶ τὸ ὄνομα Παιῶν Σιδήτης καθὼς καὶ τὸ Παιώνιος πού μαρτυροῦνται ἐπιγραφικὰ χωρὶς καὶ πάλι νὰ ἀφοροῦν γιατροὺς (τὸ δεύτερο μάλιστα ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτὰ ἐντοπίζεται πολὺ συχνά). Ἐπίσης εἶναι μᾶλλον ἀσάφες, γιατί ἡ διήγησις τῆς ἐγχύου Ἀριάδνης καὶ τῆς ἀρρενολοχείας πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ προέρχεται ἀπὸ γιατρό.

δέχεται ότι τὸ προσωνύμιο αὐτὸ εἶτε ὑποσκέλισε τὸ πραγματικὸ ὄνομα εἶτε χρησιμοποιοῦνταν ἐναλλακτικὰ ἀντὶ τοῦ κυρίου ὀνόματος τοῦ γιατροῦ.¹⁷ Ἐπίσης ἡ ἰατρικὴ ιδιότητα τοῦ «γιατροῦ» αὐτοῦ δὲν μαρτυρεῖται οὔτε ρητὰ οὔτε ἔμμεσα (οὔτε ὑπὲρ αὐτῆς ἐκτίθεται ἐπιχειρηματολογία ποὺ θὰ μπορούσε εὐκολὰ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ).¹⁸

Συνεπῶς κατὰ τὴν ἀποψή μου ὁ γιατρὸς Ἀριστοκράτης Πνυταγόρου πρέπει νὰ συμπεριληφθῇ μὲ πολὺ μεγάλη ἐπιφύλαξη στὸν κατάλογο τῶν Κυπρίων γιατρῶν, ἐνῶ μᾶλλον δὲν πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν σ' αὐτὸν ὁ Κρέων ὁ Ἀμαθούσιος καὶ ὁ Παίων ὁ Ἀμαθούσιος.¹⁹ Ἀντίθετα θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν ἰδιαίτερα λήμματα γιὰ τοὺς γιατροὺς ποὺ μαρτυροῦνται ἀνώνυμα (εἶτε ἀπὸ ἐπιγραφές εἶτε ἀπὸ τὴ γραμματεία).

Ἀκόμη μιὰ εἰδικότερη παρατήρηση πρέπει νὰ γίνῃ μὲ ἀφορμὴ πάλι τὴν περίπτωση τοῦ Ἀριστοκράτη Πνυταγόρου (ισχύει ὅμως γιὰ ὅλες τὶς ἀνάλογες).²⁰ Στὸ οἰκεῖο λῆμμα, κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ γιατροῦ αὐτοῦ,

17. Ἄν ὅμως ὄντως συνέβαινε αὐτό, τότε ὡς λῆμμα στὸ βιβλίον θὰ ἔπρεπε νὰ τεθεῖ μᾶλλον τὸ «Κρέων ὁ Ἀμαθούσιος» καὶ ὄχι τὸ «Παίων ὁ Ἀμαθούσιος», ἀφοῦ τὸ προσωνύμιο ἀντικατέστησε τὸ πραγματικὸ ὄνομα.

18. Ἡ διήγηση εἶτε τὴν ἔγχο Ἀριάδνη εἶτε γιὰ τὸ ἔθιμο τῆς ἀρρενολοχείας εἶτε γιὰ ὁποιοδήποτε παρόμοιο θέμα δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προέρχεται ἀπὸ γιατρό. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἰατρικὰ περιστατικὰ (νοσήματα, τραυματισμούς, χειρουργικὲς ἐπεμβάσεις κτλ.) καταγράφουν διάφοροι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, χωρὶς αὐτὸ νὰ τοὺς συνδέει κατὰ κανένα τρόπο μὲ τὴ γνώση καὶ ἀσκησιὴ τῆς ἰατρικῆς. Σημειῶνω ἐδῶ ὅτι καὶ ὁ Paraxenopoulos, ὁ.π. (σημ. 1), σ. 64, στὸ σχετικὸ λῆμμα τοῦ βιβλίου κάνει λόγο μόνο γιὰ τὸν Παίωνα τὸν Ἀμαθούσιο, καὶ ἀφ' ἐνός δὲν τὸν ταυτίζει μὲ τὸν Κρέοντα, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Πλούταρχος τὸν μνημονεύει μόνον ὡς μυθογράφο («Lokalmythograph»)· ἐπὶ πλέον ὁ Paraxenopoulos σημειώνει ὅτι ὡς γιατρὸς («ιατρὸς ἄριστος») χαρακτηρίζεται ὁ Παίων μόνον ἀπὸ τὸν ἀρχιμ. Κυπριανό, *Ἱστορία χρονολογικὴ τῆς νήσου Κύπρου*, Βενετία 1788 (ἀνατύπ.: Λευκωσία 1902), σ. 512 (ὅπου μᾶλλον πρόκειται γιὰ αὐθαίρετο χαρακτηρισμὸ).

19. Ἦσως θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ σχετικὸς λόγος σὲ παράρτημα, στὸ τέλος τοῦ τόμου.

20. Ἀνάλογη θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἀντιμετώπιση καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ἀπολλωνίδη τοῦ Κυπρίου, τοῦ Ἀπολλωνίδη τοῦ χειρουργοῦ καὶ ἐνός Ἀπολλωνίδη ποὺ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Φρόντωνα, βλ. σσ. 86 καὶ 294-299 (ἀποσπάσματα) καὶ σσ. 653-665 (σχόλια). Ἐδῶ ὁ συγγρ., ἂν καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τοῦ Ἀπολλωνίδη τοῦ Κυπρίου μὲ τὸν Ἄππιον Ἀπολλωνίδη (Φρόντων) παραδέχεται (σ. 663) ὅτι «οἱ πιθανότερες νὰ εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση αὐτῆ εἶναι ὄντως ἐλάχιστες», ἐκδίδει τὸ σχετικὸ κείμενο (σ. 296: T 3) ὡς ἰσότιμο μὲ τὰ λοιπὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἀποδίδονται μὲ βεβαιότητα στὸν Κύπριο γιατρό. Ἐπίσης ὅσον ἀφορᾶ τὴν ταύτιση τῶν δύο παραπάνω γιατρῶν θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσει κάποιος ὅτι, ἐνῶ ὁ Ἀπολλωνίδης προσφωνεῖται ἀπὸ τὸν Φρόντωνα Ἄππιος Ἀπολλωνίδης, ὁ ὁμώνυμος Κύπριος γιατρὸς δὲν μαρτυρεῖται οὔτε μία φορὰ μὲ αὐτὸ τὸ *nomen gentis*· ἐπίσης ὁ Ἄππιος Ἀπολλωνίδης δὲν χαρακτηρίζεται γιατρός, ἀλλὰ καὶ τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Φρόντων οὔτε θέμα ἰατρικὸ ἔχει οὔτε γίνεται σ' αὐτὸ ἔστω κάποια νύξη σχετικὴ μὲ τὴν ἰατρικὴ. Ἐπίσης οὔτε ἡ ταύτιση τοῦ Ἀπολλωνίδη τοῦ χειρουργοῦ μὲ τὸν Κύπριον εἶναι βέβαια· ὁ Wellmann, ὁ πρῶτος ποὺ ἔθιξε τὸ ζήτημα, ἔκανε λόγο γι' αὐτὴν ἐντελῶς ὑποθετικά («vermütlich»), χωρὶς νὰ ἔχει ὑπ' ὄψιν του κανένα στοιχεῖο ἢ νὰ ἐκθέτει κάποιο ἐπιχείρημα· πιθανότατα τὴ βάση τῆς ὑποθέσεώς του ἀποτέλεσε ἀπλῶς ἡ ταυτότητα τῶν ὀνομάτων. Τὸ ἴδιο ἰσχύει – ὅσον ἀφορᾶ τὴν ταύτιση τῶν προσώπων καὶ τὴν ἐκδοτικὴ πρακτικὴ – καὶ γιὰ τοὺς γιατροὺς ποὺ εἶναι γνωστοὶ μὲ τὸ ὄνομα Ἀπολλόδωρος, δηλ. τοῦ Ἀπολλοδώρου τοῦ Κιτιέα, τοῦ ὁμώνυμου

ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴ βασικὴ μαρτυρία, ἐκδίδονται (σ. 320) καὶ τὰ δύο φαρμακευτικὰ σκευάσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ Γαληνὸς ἀποδίδει τὸ ἓνα στὸν Ἀριστοκράτην καὶ τὸ ἄλλο στὸν Ἀριστοκράτην γραμματικόν. Ἐν, ἄσχετα ἀπὸ τὴν κυπριακὴ ἢ ὄχι καταγωγὴ τοῦ γιατροῦ αὐτοῦ, κρινόταν ἀπαραίτητο νὰ συμπεριληφθεῖ σὲ μιὰ ἐνότητα τὸ σύνολο τῶν κειμένων ποὺ ἀφοροῦν καὶ τὰ τρία αὐτὰ πρόσωπα, τότε θεωρῶ ὅτι στὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐνότητας αὐτῆς ἔπρεπε νὰ παρατεθοῦν ὅσα κείμενα ὁ συγγρ. πιστεύει ὅτι ἀφοροῦν ἢ εἶναι πιθανὸν νὰ ἀφοροῦν τὸν γιατρὸ ποὺ θεωρεῖ Κύπριο, ἐνῶ τὰ ἀποδιδόμενα στὸν Ἀριστοκράτην καὶ τὸν Ἀριστοκράτην γραμματικόν ἔπρεπε εἶτε νὰ ἐκδοθοῦν μὲ μικρότερα στοιχεῖα (ὥστε νὰ καταδειχθεῖ καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ πρόβλημα) εἶτε νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «Dubia».²¹

Συνοψίζοντας ἐπισημαίνω ὅτι, παρὰ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις (ἢ καὶ ἄλλες ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις καὶ ἐπιφυλάξεις), πρόκειται γιὰ ἓνα ἔργο πραγματικὰ σημαντικὸ, ἀποτέλεσμα μακρόχρονης καὶ ἐπίπονης ἔρευνας τοῦ συγγρ., μὲ τὸ ὁποῖο παρουσιάζεται μιὰ, κατὰ τὸ δυνατόν, ἐμπεριστατωμένη εἰκόνα τῆς ἱατρικῆς στὴν Κύπρο κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, ὅπως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν μέχρι σήμερα γνωστῶν ἐπιγραφικῶν καὶ γραμματικῶν μαρτυριῶν.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ

Αλέξης Ζήρας, *Όψεις της κυπριακής πεζογραφίας, 1900-2000*, Αθήνα, «Αίπεια» (Σπίτι της Κύπρου - «Πάπυρος»), 2010, σελ. 214 + VIII (με φωτογραφίες).

Ο Αλέξης Ζήρας, πρόεδρος της Ελλαδικής Εταιρείας Συγγραφέων, είναι, μαζί με τον φιλόλογο Θεοδόση Πυλαρινό, ένας από τους ελάχιστους σοβαρούς κριτικούς λογοτεχνίας στην Ελλάδα που ασχολείται τα τελευταία χρόνια συστηματικά και με την Κυπριακή Λογοτεχνία, ιδίως με συγγραφείς και κείμενά της από τις αρχές του 20ού αι. ως σήμερα. Η

Ταραντίνου καὶ τοῦ Ἀπολλοδώρου τοῦ θηριακοῦ, βλ. σσ. 85-86 καὶ 278-293 (ἀποσπάσματα, ὅπου ὁ συγγρ. στὴν ἐνότητα ποὺ ἀφορᾷ τὸν Ἀπολλόδωρο τὸν Κιτιέα ἐκδίδει καὶ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ παραδίδονται μόνο μὲ τὸ ὄνομα Ἀπολλόδωρος/Apollodorus, ἀρκοῦμενος νὰ δηλώσει τὰ προβλήματα τῆς ἀποδόσεως τῶν σχετικῶν κειμένων στὰ σχόλια) καὶ σσ. 623-652 σχόλια.

21. Βλ. π.χ. τὴν περίπτωση τοῦ φιλοσόφου Ποσειδωνίου τοῦ Ἀπαμέα, ὅπου στὸν οἰκεῖο τόμο οἱ L. Edelstein καὶ I. G. Kidd, συμπεριλαμβάνουν χαρακτηρίζοντας ὡς «Dubia» τὰ ἀποσπάσματα ἱατρικοῦ περιεχομένου, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Ἀέτιο ὡς Ἀρχιγένους καὶ Ποσειδωνίου (ἢ ἐκ τῶν Ἀρχιγένους καὶ Ποσειδωνίου ἢ κατὰ τῶν Ἀρχιγένους καὶ Ποσειδωνίου)· βλ. L. Edelstein – I. G. Kidd, *Posidonius. I. The Fragments* [CCTC 13], Κέμπριτζ 1972, σσ. 34-35. Βλ. καὶ W. Theiler, *Poseidonios, Die Fragmente. II. Erläuterungen* [TK 10/2], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1982, σσ. 414-415 («Unchtes»).

ευαισθητοποίησή του σε ζητήματα της Κυπριακής Λογοτεχνίας (ιδιαίτερα της πεζογραφίας) και κριτικής ανάγεται ήδη στα 1988 και εντείνεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 κ.ε., όταν συμμετείχε και στην έκδοση ενός πολύ καλού, μα δυστυχώς όχι μακρόβιου, ετήσιου λευκωσιάτικου λογοτεχνικού και, κυρίως, κριτικού/φιλολογικού περιοδικού, του *Σημείου*. Από την άποψη αυτή, ο Α. Ζήρας [στο εξής: συγγρ.] είναι από τους λίγους κριτικούς και γραμματολόγους στην Ελλάδα με άμεση, στενή και οργανική επαφή με το νεότερο και σύγχρονο κυπριακό λογοτεχνικό, κριτικό και πνευματικό γίγνεσθαι, και φυσικά δεν ανήκει στον παρδαλό εκείνον εσμό των περιστασιακών ελλαδιδιών (αθηναίων, κυρίως) συνεργατών λογοτεχνικών αφιερωμάτων για την Κυπριακή Λογοτεχνία ή για συγγραφείς της, των ακατατόπιστων μελών επιτροπών κυπριακών κρατικών λογοτεχνικών βραβείων και των ομορτουμιστών ή καιροσκοπών επισκεπτών της Κύπρου με προέλευση το λεγόμενο «εθνικό κέντρο», τη Βρετανική Κοινοπολιτεία και την υπόλοιπη ευρωπαϊκή φιλολογική/πανεπιστημιακή «διασπορά»-δεκανίκι του σημερινού κυπριακού πανεπιστημιακού κατεστημένου.

Το πρόσφατο, πλούσιο σε περιεχόμενα, σύμμικτο βιβλίο του (των νεοπαγών εκδόσεων «Αίπεια» του Σπιτιού της Κύπρου στην Αθήνα σε συνεργασία με τον «Πάπυρο», με χρηρηγία της Εταιρίας Φίλων του Σπιτιού της Κύπρου και σε 1.500 αντίτυπα, βλ. σ. 6 και τυπογραφικό κολοφώνα) αποτελεί τη συγκέντρωση των περισσότερων από τις σχετικές με τη νεότερη κυπριακή πεζογραφία εργασίες του συγγρ., κάποτε προδημοσιευμένων (αισθητή έλλειψη του βιβλίου είναι η απουσία του απαραίτητου πίνακα πρώτων δημοσιεύσεων), αλλά πάντως εδώ ξαναδουλεμένων («αναταγμένων» και «ανασυνταγμένων», κατά την έκφραση του συγγρ., σ. 14).

Αρθρώνεται σε «Περιεχόμενα» (σσ. 7-8), «Πρόλογο» του (μόνου, εδώ και χρόνια, ευεργετικά δραστήριου, εκδοτικά) στελέχους του Σπιτιού της Κύπρου στην Αθήνα και μορφωτικής ακολούθου της Κυπριακής Πρεσβείας στην Ελλάδα, της Ελένης Αντωνιάδου (σσ. 9-10), «Εισαγωγή» του συγγρ. (σσ. 11-15), έξι κύρια μέρη (σσ. 17-207, με άνισο όγκο και άνισο αριθμό επιμέρους κεφαλαίων, εκτός από τα ενιαία πρώτο και δεύτερο) και κατάστρωση κυρίως ειδολογική είτε χρονολογική: «I. Η κυπριακή πεζογραφία στον 20ό αιώνα. Διαστάσεις, αντιθέσεις και όρια», σσ. 17-60· «II. Ο πρώιμος κυπριακός κοσμοπολιτισμός», σσ. 61-83· «III. Ο Μεσοπόλεμος και η πνιγηρή Αγγλοκρατία», σσ. 85-154· «IV. Από το περιθώριο στο προσκήνιο της ιστορίας», σσ. 155-177· «V. Η Εισβολή του '74 και τα εξακολουθητικά της ίχνη», σσ. 179-196· «VI. Παραβολικές διηγήσεις», σσ. 197-207), «Ευρετήριο ονομάτων» (σσ. 209-214, με μεταγραφή και των ξένων κύριων ονομάτων στο ελληνικό αλφάβητο, αλλά κάποτε αμέθοδα, π.χ. Μπαρμπύς, Βαλέρι, αλλά Ντοστογιέφσκι, Σολόγκουμπ αντί Σολογκούμπ) και χρήσιμο επιμετρικό φωτογραφικό υλικό (σσ. I-VIII: 22

τεκμήρια για κύπριους λογοτέχνες και εκδόσεις, είτε από το Αρχείο της Υπηρεσίας Ανάπτυξης Προγραμμάτων του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Κύπρου – ξεσηκωμένα από τον φιλόλογο Γιώργο Μύαρη –, είτε από το Αρχείο Φοίβου Σταυρίδη, τη Βιβλιοθήκη του Σπιτιού της Κύπρου και το Αρχείο του Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα· βλ. και προτασόμενο σημείωμα στη σ. 4).

Στον μικρό «Πρόλογό» της η Ε. Αντωνιάδου τονίζει ορθά τη σημασία του σύμμικτου τόμου ως «βιβλίου υποδομής για την κατανόηση της κυπριακής πεζογραφίας του 20ού αιώνα και των ιστορικών συμφραζομένων της», καθώς και την προσφορά του συγγρ. και τη «συνεισφορά του στην ώσμωση και τον πνευματικό διάλογο μεταξύ Ελλάδας και Κύπρου» (αχρείασθη είναι, αντίθετα, η αναφορά δήθεν συμβολής ενός παλιότερου, καθώς και του τωρινού, προϊσταμένου του Σπιτιού της Κύπρου, αφού είναι γνωστό πως, πέρα από την καλλιέργεια δημόσιων σχέσεων, η συμβολή τους στις εκδοτικές δραστηριότητες του κυπριακού αυτού φορέα ήταν από ελάχιστη έως μηδαμινή).

Η γραμμένη τον Σεπτ. 2010 «Εισαγωγή» του συγγρ., πέρα από πληροφορίες και επεξηγήσεις για τα περιεχόμενα και τη δόμηση του βιβλίου και για όσους βοήθησαν την προσπάθειά του και την εκδοτική της υλοποίηση (σσ. 14-15), προκαταθέτει ορισμένα βασικά στοιχεία για την κατανόηση των προσανατολισμών του. Αφενός μέσα στις ευρύτερες ζυμώσεις της τελευταίας ιδίως εικοσαετίας γύρω από την αντιμετώπιση (ταυτότητα, ορολογία κτλ.) της Κυπριακής Λογοτεχνίας, κυρίως από την ελλαδική (και, εν μέρει, βρετανική και καναδική) λογιοσύνη και κριτική, αφετέρου μέσα στο ειδικό ενδιαφέρον για τον τελευταίο αιώνα της πεζογραφικής παραγωγής του νησιού, ιδίως από τα χρόνια του πεζογράφου Ν. Νικολαΐδη κ.ε. (σσ. 11-14)· μολονότι ορισμένα σημεία της «Εισαγωγής» αυτής απαιτούν πληρέστερη ανάπτυξη ή διορθωμένη περιγραφή (π.χ. στις σσ. 11-12 αφήνεται η εντύπωση πως υπάρχουν μόνον οι δύο περιγραφόμενες τάσεις, η εθνικιστική/ελλαδοκεντρική και η απομονωτική/κυπροκεντρική, ενώ είναι διαφανής στη βιβλιογραφία και η ρωμαλέα ύπαρξη μιας τρίτης και «ισοροπημένης», κατά τα λόγια του συγγρ., άποψης, η οποία δεν βλέπει μεν την Κυπριακή Λογοτεχνία έξω από την πανελλήνια γραμματεία, ούτε όμως και τη στερεί από τα δικά της ευδιάκριτα και αδιαπραγμάτευτα ειδικά γνωρίσματα), χρειάζεται να πούμε πως η νηφαλιότητα του συγγρ. και κυρίως η ιχνηλάτηση κοινωνικών, θεματικών και τεχνοτροπικών αξόνων της κυπριακής πεζογραφίας (σ. 13) ιδίως από τον Μεσοπόλεμο κ.ε. δείχνουν την οξυδέρκεια και τις συνθετικές του ικανότητες.

Η περιγραφή και οι παρατηρήσεις που ακολουθούν δεν υπεισέρχονται πολύ στα επιμέρους (μερικά από αυτά έχουν ήδη επισημανθεί από τον Λ. Παπαλεοντίου).

Το πρώτο μέρος του κυρίως σώματος του βιβλίου είναι, όπως σημειώθηκε, ενιαίο, και επέχει θέση ουσιαστικής Εισαγωγής· ασχολείται,

κυρίως, με ένα γραμματολογικό ζήτημα το οποίο επαναφέρεται συχνά στη βιβλιογραφία, κάποτε με οξύτητα, καθώς ορισμένοι το συνδέουν συνήθως με παραμέτρους εθνικοπολιτικές, γλωσσικές, ακόμη και γεωγραφικές. Ο συγгр. ξεκινά με σκέψεις για το «επάλληλο» της ελλαδικής και της κυπριακής λογοτεχνικής παραγωγής (σ' αυτό το δίπολο θα προσθέταμε, τουλάχιστο για την περίοδο ως το 1922 και την κατοπινή Ανταλλαγή πληθυσμών, και άλλες ελληνικές περιφερειακές λογοτεχνίες, καθώς, επίσης, και την ελληνόγλωσση λογοτεχνία της διασποράς), που καλύπτουν εν μέρει και προϋποθέσεις δημιουργημένες στον 19ο αι. (αχρείαστο, εδώ, το παράθεμα από μη πρωτότυπο, και ελλιπές στην περιγραφή του, άρθρο του ερασιτέχνη Γ. Γεωργή, σσ. 19-20, σημ. 1). Από εκεί και ύστερα, ακολουθείται (με εσωτερικούς υποτίτλους) διάρθρωση καταρχήν χρονολογική (1878 κ.ε., αλλά με έμφαση στον Μεσοπόλεμο κ.ε.), 1960-1974, 1974 κ.ε. (η παρουσίαση της διαμάχης γύρω από τον όρο Κυπριακή Λογοτεχνία θα απαιτούσε μεγαλύτερη πληρότητα· π.χ., αναγωγή στους προβληματισμούς συνεργατών των περ. *Κυπριακά Γράμματα*, *Ακτή*, *Το Καινούριο* και, πρόσφατα, *Μικροφιλολογικά Études Helléniques / Hellenic Studies* κ.ά.), αλλά κατόπιν ο συγгр. επικεντρώνεται στην πεζογραφία, από τις «ρίζες της στον 20ό αιώνα» ως σήμερα (συμπεριλαμβάνοντας τους κύριους λογοτέχνες της Αιγύπτου), με μικτή, χρονολογική και ειδολογικοθεματική, τεχνική, και φτάνοντας έως και το 2009).

Το δεύτερο μέρος του κυρίως βιβλίου («Ένας πρωτοπόρος στην αυγή του 20ού αιώνα: Ο Κίμων Μιχαηλίδης και τα *Παναθήναια*») δεν αφορά, πάντως, την Κυπριακή Λογοτεχνία με το στενό περιεχόμενο του όρου· πραγματεύεται, με χρήσιμη συναγωγή πληροφοριών και αποτιμήσεις (ιδίως για το σημαντικό περ. του Κ. Μιχαηλίδη *Παναθήναια*), τον βίο και το έργο μιας προσωπικότητας με καταγωγή μεν από κύπριους γονείς και όρια βίου και έργου περίπου αντίστοιχα με του κύπριου ποιητή Βασίλη Μιχαηλίδη, αλλά με γέννηση στη Σμύρνη, συμμετοχή αποκλειστικά στη λογοτεχνική και καλλιτεχνική ζωή της Αθήνας από την τελευταία δεκαετία του 19ου αι. ως το 1917, και πεζογραφικό έργο (στην καθαρεύουσα) που δεν τέμνεται με την καθαυτό Κυπριακή Λογοτεχνία. Θα περιμέναμε, αντίθετα, ένα εκτενές και συνθετικό κεφάλαιο αφενός για τους πρώτους κύπριους ηθογράφους διηγηματογράφους και τους πεζογράφους του «ιστορικού μυθιστορήματος», αφετέρου για τον Νίκο Νικολαΐδη, καθώς ο συγгр. είναι από τους πολύ καλούς γνώστες του σημαντικού έργου του (λόγος γι' αυτόν, βέβαια, διαχέεται σποραδικά σε διάφορα άλλα σημεία του βιβλίου)· προφανώς ο συγгр. ετοιμάζει ξεχωριστό πόνημα για τον σημαντικό αυτό μεσοπολεμικό πεζογράφο, που μοίρασε τη ζωή του στα τρία, ανάμεσα στην Κύπρο, την Αθήνα και την Αίγυπτο.

Το τρίτο μέρος διαιρείται σε τέσσερα κεφάλαια, όλα για εξέχουσες μορφές της κυπριακής Δεύτερης Μεσοπολεμικής Γενιάς (αντίστοιχης με την ελλαδική Γενιά του 1930): δύο για τον πεζογράφο Λουκή Ακριτά, ένα

για την πεζογραφία του Κώστα Μόντη, ένα για τη συστηματικότητα παραγωγή του Γιώργου Φ. Πιερίδη. Οι κριτικές παρατηρήσεις δείχνουν προσοχή και ευαισθησία (αν και κάποτε χρειαζόταν μεγαλύτερη τόλμη στην αποτίμηση· π.χ. ο όψιμα δημοσιευμένος Σαργίδης του Μόντη είναι κείμενο σαφώς υποδεέστερο από τα υπόλοιπά του).

Τα τρία κεφάλαια του τέταρτου μέρους, επικεντρωμένα στην ιστορικοπολιτική και χρονικοπροσωποκεντρική πεζογραφία, διασπούν ασύμφορα την οργανική χρονολογική σειρά και την ισορροπία στα λογοτεχνικά αναστήματα, αφού συνεξετάζουν τη μείζονα νεοτερική πεζογράφο της Γενιάς του 1955/1960 Ήβη Μελεάγρου με την ελάσσονα (αν και παραγωγική και ενδιαφέρουσα, τότε τότε, θεματικά) πεζογράφο της Γενιάς του 1974 Νίκη Μαραγκού και με έναν κατεξοχήν ποιητή της Γενιάς του 1970/1974, τον Λεύκιο Ζαφειρίου, που έχει δώσει ως τώρα ένα και μοναδικό (πολύ ενδιαφέρον, πάντως) αφηγηματικό πεζογράφημα.

Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στα πολύ μικρά, τέσσερα κεφάλαια του πέμπτου μέρους, που οδηγούν πια τον αναγνώστη όχι στα άμεσα, αλλά σε ορισμένα αρκετά μεταγενέστερα «ίχνη» της θεματικής της τουρκικής Εισβολής και των ποικίλων κοινωνικοοικονομικών και ιδεολογικών ανακατατάξεων στις οποίες οδήγησε αυτή. Χωρίς να προηγηθεί επαρκής λόγος για τα πραγματικά μεγάλα μεγέθη της κυπριακής πεζογραφίας στις δεκαετίες 1960 κ.ε. (Πάνος Ιωαννίδης, Γιάννης Κατσούρης, Χριστάκης Γεωργίου κ.ά.), το ευπρόσδεκτο άνοιγμα του πέμπτου μέρους με το έργο του γόνιμου όσο και πρωτότυπου Χρίστου Χατζήπαπα δεν συνοδεύεται, όπως θα περιμέναμε, από λόγο για το έργο όλων των άλλων αξιόλογων συνομηλίκων του, ιδίως διηγηματογράφων, της λεγόμενης Γενιάς της Εισβολής· εκτός από αυτή την έλλειψη, χρειάζεται να ειπωθεί, π.χ., ότι το πιο αξιόλογο τμήμα του έργου του Σάββα Παύλου είναι το δοκιμακό, κριτικό και φιλολογικό, ότι τα ενδιαφέροντα «αυτοβιογραφικά» κείμενα/μαρτυρίες του Γεώργιου Χαριτωνίδη μάς φέρνουν ήδη στις αρχές του 21ου αι. – όπου, όμως, ο συγγραφέας αυτός συμβαδίζει με πολλούς άλλους εξαιρετικούς πεζογράφους και των δύο φύλων, οι οποίοι τώρα μένουν στην αφάνεια – και ότι τα πρωτόλεια και ξεπερασμένης γραφής διηγήματα του ελάσσονος Κώστα Λυμπουρή δεν άξιζαν καν να απασχολήσουν το βιβλίο.

Τέλος, στο χωρισμένο σε δύο κεφάλαια με ειδολογικό/τεχνοτροπικό κριτήριο («παραβολικές διηγήσεις»: λογοτεχνία του φανταστικού, παρωδία και σάτιρα) έκτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου εξετάζονται δύο αξιοσημείωτες πεζογραφικές καταθέσεις των χρόνων από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 κ.ε. (των Ευτέρπης Αραούζου και Μάριου Μιχαηλίδη).

Είναι αλήθεια πως φιλοδοξία του συγγρ. δεν ήταν να δώσει μια Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Κυπριακής Πεζογραφίας, και αυτό φροντίζει να το διευκρινίσει από την αρχή (το βιβλίο του δεν σκοπεύει να είναι ούτε

αποτελεί πλήρη «κιβωτό», μα ένα άθροισμα προσεγγίσεων και σκέψεων για πεζογραφικές περιπτώσεις που τράβηξαν, από διαφορετικές οπτικές γωνίες και κάτω από διαφορετικές περιστάσεις, το ενδιαφέρον του)· επίσης, είναι γνωστό πως ετοιμάζει ένα ιδιαίτερο βιβλίο για τη Νεότερη και Σύγχρονη Κυπριακή Ποίηση. Άρα, με βάση την αναγνώριση αυτή, όσες ειδικότερες παρατηρήσεις έγιναν παραπάνω, τουλάχιστο για τη γραμματολογική πληρότητα, πρέπει να μετριαστούν. Ωστόσο, μια και εδώ το βάρος της πραγμάτευσης πέφτει, από ένα σημείο και ύστερα, στις βιβλιοκρισίες-αποτιμήσεις για την πεζογραφική παραγωγή του τελευταίου «τρίτου αιώνος» και σε εκδόσεις της τρέχουσας βιβλιαγοράς, το σύμμικτο βιβλίο του συγγρ. θα μπορούσε να δίνει μια ευκαιρία λόγου για κείμενα πολλών ακόμη από τους εν ενεργεία κύπριους πεζογράφους (και, φυσικά, με τον όρο «ευκαιρία» δεν εννοούμε συμπερίληψη, π.χ., και του βραβευμένου στα τέλη του 2010 στην Κύπρο για ιστορικομαθηματικό μυθιστόρημά του του 2009, αθηναίου κυπριακής καταγωγής πεζογράφου Τεύκρου Μιχαηλίδη, γενν. 1954, που έχει τόση σχέση με τις κατευθύνσεις της Κυπριακής Λογοτεχνίας και τον κυπριακό πολιτισμό όσο ο ημικυπριακής καταγωγής λογοτέχνης Ναπολέον Λαπαθιώτης, 1888-1944, ο δημοσιογράφος και συγγραφέας Αχιλλέας Κύρου, 1898-1950, ο κινηματογραφιστής και κινηματογραφικός κριτικός Άδωνις Κύρου, 1923-1985, ή ο τραγουδοποιός και τραγουδιστής George Michael [Γεώργιος Κ. Παναγιώτου], γενν. 1963, κ.ο.κ.).

Συμπερασματικά: Σε αντίθεση με προγενέστερους γραμματολόγους και λογοτεχνικούς κριτικούς από την Ελλάδα ή άλλες χώρες, ο Αλέξης Ζήρας φανερώνει, και με το πρόσφατο αυτό βιβλίο του, άγρυπνη και, προπαντός, μετά λόγου γνώσεως παρακολούθηση λογοτεχνικών και κριτικών εξελίξεων της Κυπριακής Λογοτεχνίας. Σε αντίθεση με όσους κύπριους γραμματολόγους και κριτικούς περιγράφουν και αποτιμούν την Κυπριακή Λογοτεχνία αποκλειστικά μέσα σ' ένα γυάλινο κώδωνα, και σε αντίθεση επίσης με όσους κύπριους πανεπιστημιακούς και ελλαδίτες ή ξένους γραμματολόγους και κριτικούς που δεν έχουν ή, συνήθως, δεν θέλουν να πουν τίποτε για την Κυπριακή Λογοτεχνία (ή και για οτιδήποτε άλλο πέρα από τα ελλαδικά σύνορα, αν και επιμένουν να χρησιμοποιούν στις εργασίες τους τον ευρύτερο όρο «(νεο)ελληνικός»), ο συγγρ. απλώνει και διασταυρώνει πάνω σ' ένα διπλό ταμπλό τις γνώσεις του και την καθημερινή ζωντανή επαφή του με βιβλία και συγγραφείς, καταφέροντας να συνδυάσει, να εξηγήσει και να εκτιμήσει, μέσω της απαραίτητης συγκριτικής προοπτικής. Ανεξάρτητα με το αν κανείς συμφωνεί ή όχι σε όλες τις λεπτομέρειες, το σίγουρο είναι πως οι προσεγγίσεις του μέσα στο σύμμικτο αυτό βιβλίο πλουτίζουν τη βιβλιογραφία και τη συζήτηση πολλών θεμάτων και γίνονται αφορμή ωφέλιμου διαλόγου – ψηφίδες, που ελπίζουμε να πολλαπλασιάζονται και να ολοκληρώνουν την εικόνα, αφενός ειδολογικά (προς την κατεύθυνση και άλλων πεζογράφων του

20ού αι. και των πρώτων χρόνων του 21ου αι., αλλά και της ποίησης, του θεάτρου και του δοκιμίου), αφετέρου χρονολογικά (προς την κατεύθυνση τουλάχιστον και του 19ου αι.), για να δώσουν σύντομα το μεγάλο γραμματολογικοκριτικό ψηφιδωτό που βρίσκεται απόλυτα μέσα στις δυνατότητές του.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

